

איור 328: מחרוזת ועטרה של פרחים ועלים, וילה רומית, אזור 328: מחרוזת ועטרה של פרחים ועלים, וילה רומית, צפון איטליה (Villa Romana del Tellerio, טולרו (Tollero), צפון איטליה (<http://www.zainoo.com/en/italy/sicily/syracuse/villa-> del-tellaro) (12.12.2012)

איור 327: ורדים מוגשים בעונת האביב, אחוזת הלורד יוליוס, קרתגו, טוניסיה, מוזיאון בארדו (Blanchard-Lemee et al. 1995, p. 172, Fig. 120)

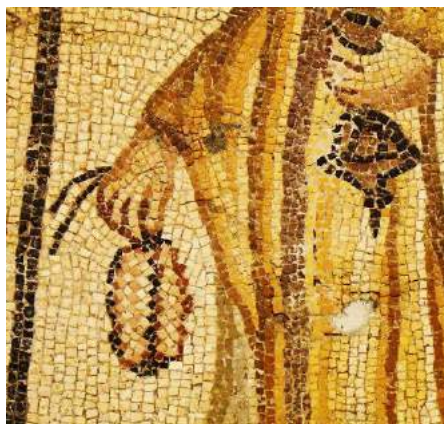
איור 330: קלתוס עם ורדים, הווילה של קונסטנטינוס, אנטיוכיה, פרט ממסגרת הרצפה (Cimok 2000, 215)

איור 329: גינת ורדים, הווילה של קונסטנטינוס, אנטיוכיה, פרט ממסגרת הרצפה (Cimok 2000, 214)

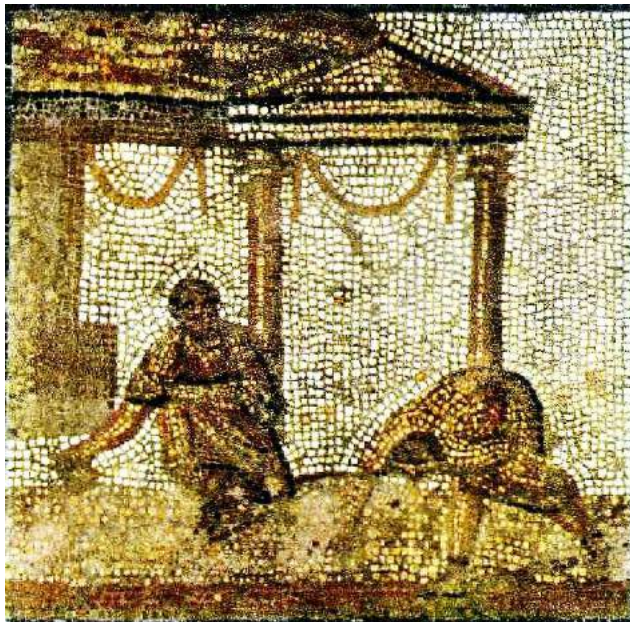
איור 331: שיחי ורדים אדומים, קלתוס עם פרחים, קליעת מחרוזת מורדים, הווילה של קונסטנטינוס, אנטיוכיה, פרט ממסגרת הרצפה (Cimok 2000, 216)

איור 333: עטרת פרחים חגיגית בידו הימנית של דמות גבר, בית מזנון הסעודה (House of the Buffet Supper), אנטיוכיה, מוזיאון אנטיקה (צילום 2010)

איור 332: מחרוזת מפרחים תפורים, בית מנדר (House of Menanader), אנטיוכיה, מוזיאון אנטיקה (צילום 2010)

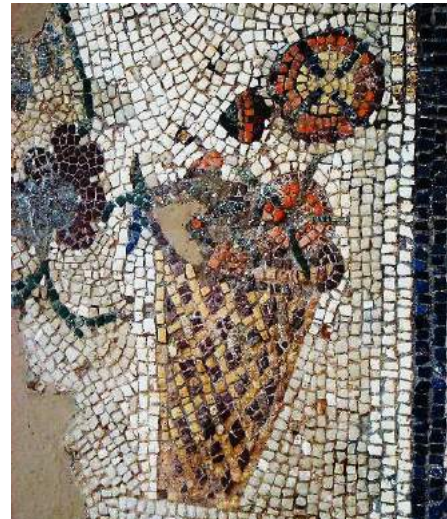
איור 335: גירלנדות לעיטור חזית מקדש, עונת החורף, סינט רומן-א-גאל, צרפת (<http://jfbgradu.free.fr/celtes/mosaique-st-rom-> (25.12.2012, gal/st-rom-gal.php3)

איור 334: עטרת פרחים ועלים לראשה של דמות האביב, הווילה של קונסטנטינוס, אנטיוכיה (Cimok 2000, 205)

איור 337: דמויות החודשים מאי ויוני, הווילה של הבזיר, Villa of the Falconer, ארגוס, יוון (צילום 2012)

איור 336: קלתוס עם פרחים, וילה רומית, קורינתוס, יוון, מוזיאון קורינתוס (צילום 2012)

בעיטורים של רצפות פסיפס מכנסיות מהתקופה הביזנטית מעבר הירדן המזרחי, אין עדויות לגידול פרחים בגינות נוי, אין עדויות לקטיפת פרחים, ואף אין תיאורים של מחרוזות פרחים או קליעתן. אולם קיימים עיטורים ספורים של סלים המכילים פרחים, בהקשר לתיאור סצנות פגאניות או תיאורי עונת האביב. מעטים העיטורים בהם מעוצבות עטרות לראשי דמויות, למשל, מהפרסוניפיקציה של עונת האביב ברצפת כנסיית פטרה, המתוארכת לסוף המאה החמישית (איור 339). לראש הדמות עטרה בה קלועים פרחים אדומים, כנראה ורדים, ועלים ירוקים, בידה השמאלית היא אוחזת ורד אדום המרמז על תכולת הקערה עמוסת הוורדים האדומים שבידה הימנית. פרחים ברצפות מעבר הירדן המזרחי גם משולבים בתפזורת כממלאי חלל (*horror vacui*), והם סכמתיים וחסרי ייחוד. אותם פרחים סכמתיים מתוארים גם בתוך סלים המוגשים כמנחה, למשל, בפסיפס הבתולה מרים, ב'אולם היפוליטוס', מידבא, המתוארך לסוף המאה השישית, מתואר בהיתול קופידון אשר בפזיזותו הפך סל עם פרחים על ראשו (Piccirillo 1993, 50) (איור 340). סלים כדוריים נוספים המכילים

פרחים אדומים נראים בפסיפסים מכנסיות נוספות, למשל, מכנסיית אל-חאדיר (Al-Khadir) ממידבא (Piccirillo 1993, 131, Fig. 151).

איור 339: סל עם פרחים סכמתיים, כנסיית הבתולה מרים, 'אולם היפוליטוס', מידבא (Piccirillo 1993, 55, Fig. 6)

איור 338: עונת האביב, קערה עם פרחים, כנסיית פטרה (Fiema et al. 2001, 307)

פסיפסי ארץ ישראל

כנראה שקיים רק תיעוד ספרותי יחיד לגידול תרבותי של שיחי ורדים שיועדו לנוי, כמוזכר במשנה. בפסיפסים מארץ ישראל ייתכן שקיימות עדויות מעטות לגידול תרבותי של פרחי ורד ושושן צחור, מסמארה, מלוד, ממבנה ציבור ביבנה ים ומבית כנסת ציפורי.¹⁸³ שיחים של ורדים והרדוף הנחלים מעוצבים גם בפסיפסים בהם קיימים תיאורים נילוטיים, למשל, בבית חג הנילוס מציפורי (איור 341, איור 342) ובכנסיית עין שבע (טבחה) (איור 343, איור 344). אולם תיאורים אלו אינם יכולים להעיד על גידול ורדים והרדוף הנחלים בישראל, משום שהמוטיבים הנילוטיים מוצגים כסצנה שלמה על מרכיביה ומאפייניה המתארים את הווי חיי הנילוס, החי והצומח שבסביבתו. שיחים נוספים בסצנה הנילוטית שהם בעלי פרחים ורודים-אדמדמים, אך אינם ניתנים לזיהוי עם צמחיית ארץ ישראל, מעוצבים בכנסיית עין שבע בלבד. בבית חג הנילוס מציפורי, ובכנסיית עין שבע (טבחה) הפרחים האדמדמים משולבים ותפורים גם במחרוזות ובעטרות בהקשר לחגיגות עליית מפלס הנילוס בעונת הקיץ (איור 345, איור 346, איור 348), בהקשר זה מתוארות גם אגודות של פרחים בעיצוב ייחודי בבית חג הנילוס מציפורי (איור 347, איור 350).

בתיאורים של עונת האביב, התחדשות הצמחייה וברכת האדמה, מעוצבים שיחי ורדים (Rosa). למשל בבית כנסת חמת טבריה (איור 351) ובבית כנסת ציפורי (איור 352). בהקשר לעונת האביב מעוצבים גם תיאורים של אריגת מחרוזות פרחים בעין יעל (איור 353), ומחרוזות מוכנות תלויות על מוט למכירה או לחלוקה לחוגגים לכבוד דיוניסוס מעוצבות בפסיפס מבית דיוניסוס בציפורי (איור 354). פירות ועלים משולבים בעטרה לראש הפרסוניפיקציה של עונת הסתיו מבית כנסת חמת טבריה (איור 357). פרחים תפורים לעטרה בהקשר עיטורי מעוצבים לראש הדמות מפסיפס 'קלוקריה' מקיסריה (איור 358). מחרוזות מפרחים תפורים משולבות כסרטים לקישוט החוגגים

¹⁸³ ובכנסיית אלומה שנחפרה בשנת 2014 וטרם פורסמה, ולא נכלל בהמחקר זה.

בהקשר לפולחן פגאני בבית דיוניסוס (איור 354) ובשייח' זויד (איור 355). יש להניח שחלו העתקות של המוטיב בין היוצרים השונים, דבר שאינו מוריד מחשיבותו של המוטיב ומכוחו לשקף את הריאליה. ההיפך הוא הנכון - עצם החזרות על המוטיב ועיצובו השונה מאתר לאתר מעידים על ההקשר הריאליסטי שלו והיחס הישיר של האומנים אל הטבע וחקיו.

פרחי שושן צחור מעוצבים בארבעה מקרים,¹⁸⁴ האחד- בבית חג הנילוס מציפורי בהקשר לפרחים המסמלים את חגיגות חג הנילוס ובשורת עליית המפלס בחגיגות ה'סמסיה' (איור 356),¹⁸⁵ ובשלושה מקרים נוספים- בבתי הכנסת של חמת טבריה (איור 351) ושל ציפורי (איור 352) בהקשר לתיאורי פריחת הסתיו והאביב, ובכנסיית מדרס כחלק מן הקישוטים המעטרים את סל הפירות. כאמור, השושן המעוטר בעטרה שלראש פרסוניפיקציית עונת הסתיו מחמת טבריה הוא העתק סמוי מהעטרה מאנטיוכיה. פרחי השושן מבית כנסת ציפורי, הינם היחידים המראים מקוריות ויצירה עצמאית, כמו מרבית התיאורים מפסיפס זה. בכל מקרה אין עדות לגידולם בגינות תרבות, וכנראה שהם נקטפו מן הבר, בעת בה הם היו נפוצים מאוד.¹⁸⁶

אגודה של פרחים (איור 349) היא השילוב הפשוט ביותר לצורך קישוט בפרחים אשר דרש פחות עמל והשקעה. מבין פסיפסי ארץ ישראל רק בפסיפס בית חג הנילוס מציפורי מוצגות שתי אגודות של פרחים, בהקשר לחגיגות עליית מפלס הנילוס, האחת מונפת בידיה של הפרשית המתקרבת אל אלכסנדריה ברכיבה על סוס (איור 347), והשנייה בידיו של פסל בראש העמוד הקורינתי (איור 350). מתוך 15 הפסיפסים בהם קיימות עדויות לשימוש בפרחים, תשעה פסיפסים ששייכים למבני ווילות. ניתן להסיק שהעיסוק בפרחים היווה חלק חשוב בתרבות הרומית בהקשר לפולחן פגאני, וחגים הקשורים להתחדשות הטבע והצמחייה בעונת האביב. ניכר גם שהתיאורים יובאו לארץ ישראל על משמעותם בתקופה הרומית, ובמהלך התקופה הביזנטית ניכרת ירידה בעיסוק בפרחים, שזירתם ותפירתם למחרוזות בארץ ישראל. ובעת ההיא ניתן למצוא בעיקר עטרות המשלבות פרחים ללא תפירה, אשר שולבו בין סמלי עונות השנה בהקשר למאפייני האביב וקטיף הפרחים בעונה זו, ושימוש בטעות בעטרה לראשה של דמות הסתיו מחמת טבריה, במקום בעונת האביב.

¹⁸⁴ כאמור, פעם נוספת מעוצב שושן צחור בכנסיית אלומה שהתגלתה בשנת 2014, שטרם פורסמה ואיננה כלולה במחקר זה.

¹⁸⁵ לא נותרו פסיפסים עם תיעוד מקורי של חיי הנילוס ממצרים, וקשה לדעת מה היה מעוטר בהם, אך מכלל חיי הנילוס המתוארים בהם, ניתן לשער שגם פרחי השושן היו חלק מן הנוף.

¹⁸⁶ למעט העיטור מכנסיית אלומה, שכאמור, לא נכלל במחקר זה, ובו נראה צמח שלם של שושן בעיצוב ייחודי.

איור 341: שיח הרדוף הנחלים, בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 340: שיח ורדים, בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 343: משמאל שיח הרדוף הנחלים, מימין שיח לא מזוהה, כנסיית עין שבע (צילום 2010)

איור 342: שיח ורדים, כנסיית עין שבע (צילום 2010)

איור 346: אגודת פרחים, בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 345: עטרה מפרחים תפורים ושני ורדים פתוחים לראש דמות מצרים, בית חג-הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 344: שיחי ורדים ועטרה מפרחים תפורי, בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

פרק ט"ז - פרחים, עטרות ומחרוזות

איור 349: אגודת פרחים,
בית חג הנילוס, ציפורי (צילום
2010)

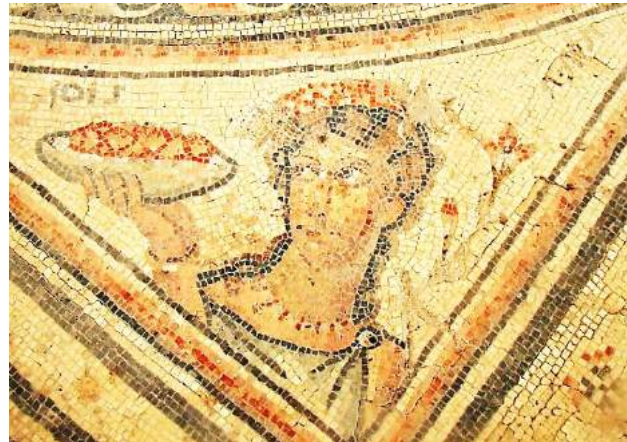
איור 348: אגודת פרחים
http://www.sweetblossomshawaii.com/?cat=25&pag=25.12.2012_ed=4

איור 347: מחרוזת מפרחים ועלים תפורים, כנסיית
טבחה (צילום 2010)

איור 351: עונת האביב, בית-הכנסת ציפורי
(צילום 2010)

איור 350: עונת האביב, בית כנסת חמת טבריה (צילום 2010)

איור 353: מחרוזת פרחים מוכנות, בית דינויסוס,
ציפורי (צילום 2010)

איור 352: סאטיר שוזר מחרוזות פרחים, מולו
תלוי סל עם פרחים, עין-יעל (אר"ע ירושלים, עין
יעל, 1982, 1986, 01-1988)

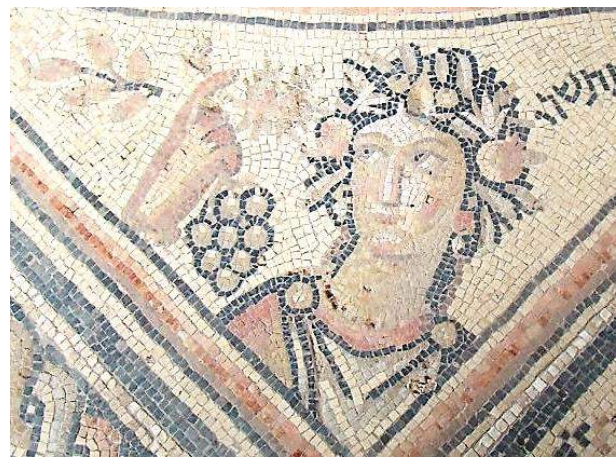
איור 355: פרחי שושן בידיו של קופידון המודיע על חגיגות ה'סמסיה', בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 354: מחרוזת מפרחים תפורים, שייח' זויד (Cledat 1915,) (Pl. V)

איור 357: 'קלוקריה', בית מרחץ קיסריה (צילום 2011)

איור 356: עונת הסתיו, בית כנסת חמת טבריה (צילום 2010)

סיכום הופעות פרחים בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 15 הפסיפסים בהם מופיעים פרחים:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	סוג הפרחים	שם האתר
1	יהודי	גליל	5	3	בית כנסת	ורד	ציפורי
1					בית כנסת	שושן	ציפורי
2	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	ורד	חמת טבריה
2	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	שושן	חמת טבריה
3	רומי	יהודה	5	1	וילה/אחר	ורד	בית גוברין, אל מקרקש
4			4	1	וילה/אחר	ורד	לוד
5	לא ידוע	נגב וחוף הדרומי	5,6	2	וילה/אחר	ורד	יבנה ים, מבנה ציבור
6	נוצרי	נגב וחוף הדרומי	ביזנטי	3	וילה/אחר	ורד	מלחתה
7	רומי	יהודה	2	3	וילה/אחר	פרח	עין יעל (מוזיאון)
8	לא ידוע	גליל	5	3	וילה/אחר	ורד	ציפורי פסיפס חג הנילוס
8						שושן	ציפורי פסיפס חג הנילוס
9	לא ידוע	גליל	3	3	וילה/אחר	פרח	ציפורי בית דיוניסוס
10	נוצרי	שרון	5,6	2	וילה/אחר	פרח	קיסריה, קלוקריה, בית המרחץ
11	לא ידוע	נגב וחוף הדרומי	4,5	2	וילה/אחר	פרח	שיח' זויד
12	נוצרי	יהודה	5	2	כנסייה	פרח	בית גוברין, ממת אל-ארדי
13	נוצרי	גליל	5	3	כנסייה	ורד	עין שבע (טבחה)
13						פרח	עין שבע (טבחה)
14		יהודה	6	3		שושן	מדרס
15	שומרני	שומרון	4	3	בית כנסת	ורד	סמארה

ב. שכיחות פרחים לפי תיארוך וסוג המבנה (איור 359)

פרחים שכיחים בעיקר במבנים מן המגזר הפרטי או הציבורי שאינם מבני דת, בין המאות השנייה והחמישית, ומיעוטם המוחלט נמצא בכנסיות ובבתי כנסת יהודיים.

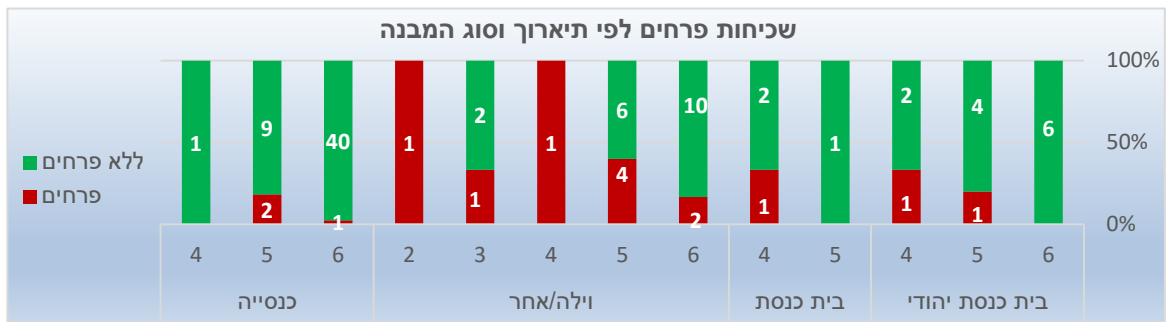
ג. שכיחות פרחים לפי אזור (איור 360)

הופעות הפרחים מפוזרות כמעט ללא הבדל בין האזורים השונים, למעט השומרון והשרון אשר בו רק שתי הופעות, מקיסריה ומבית כנסת סמארה.¹⁸⁷

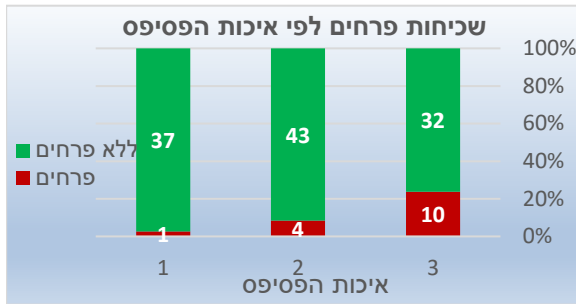
ד. שכיחות פרחים לפי איכות הפסיפסים (איור 361)

בלמעלה מ-20% מהפסיפסים מאיכות 3 מעוטרים פרחים, בפסיפסים מאיכות 2 הפרחים שכיחים בפחות מן המחצית מכך, רק ב-9%.

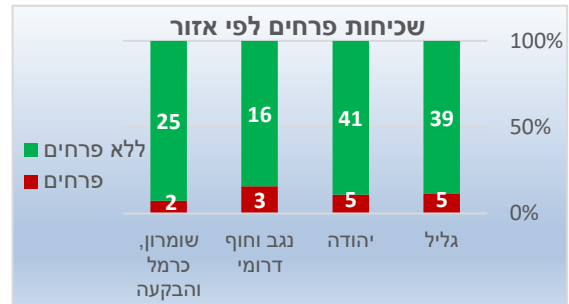
¹⁸⁷ מגוון המינים המוצגים בקיסריה גדול ביחס לשאר המבנים שבאזור, ראו בפרק ניתוח סטטיסטי, ופסיפס בית הכנסת של סמארה מהווה דוגמה ייחודית לפסיפס מאיכות יוצאת דופן המעוטר באמצעות אלמנטים ייחודיים ומקוריים.

איור 358: שכיחות פרחים לפי תיארוך וסוג המבנה

איור 360: שכיחות פרחים לפי איכות הפסיפס

איור 359: שכיחות פרחים לפי אזור

פרק י"ז - קנרס

איור 361: קנרס תרבותי
<http://www.fibonacci.name/Food3.html>
 (20.9.2012)

הקנרס התרבותי, *Cynara scolymus*, הנמנה עם משפחת המורכבים, Asteraceae (איור 362), הינו עשב רב-שנתי, ים תיכוני מובהק. חלקי הירק הנאכלים הם חלקי הקרקפת, החפים המעובים והבשרניים ('קשקשים') והמצעית הבשרנית ('הלב'). הקנרס ידוע כצמח תרבות כבר מהתקופות הקלאסיות ביוון וברומא, אך מוצאו ומקום תירבותו אינם ידועים. בארץ ישראל הוא מוכר מתקופת המשנה בהקשר לדיון בנושא כלאיים: "והקינרס כלאים בכרם"¹⁸⁸ (משנה כלאים ה', ח'; ירו' כלאים, פ"ה, ה"ז, כ"ז, ע"ב) שם הרמב"ם מזהה אותו עם 'אלקנאריה' (*Cynara*) (זהרי 1982, 568; נוטמן 1990, 64).

ספרות יוונית ורומית¹⁸⁹

קולומלה מנה את הקנרס בין הירקות הנזרעים באחת משתי עונות הזריעה, הסתיו או האביב (Columella XI, iii, p. 487). פליניוס הזכיר רשימות של איים וביניהם מוזכר האי *Cinara* (*κίναρα*)¹⁹⁰, שכנראה נתן את שמו לקנרס (Plinius IV, 23), בנוסף הוא ציין שאיילים נוהגים לאכול קנרס כדי לנטרל רעלים (Plinius VIII, 41). דיוסקורידס תיאר את מראה הצמח, הגבעול הנושא לכל אורכו עלים וראשו הקוצני, ציין את פעילות הצמח לאחר שליכתו בין, כמפיג ריחות רעים מגופם של בני אדם (Dioscorides III, 16).

אומנות חוץ

הקנרס מעוצב רק פעמים בודדות בפסיפסים, למשל, בפסיפס מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השלישית, בו מתוארים מוטיבים של שלל ההיצע ממנחות מנהג ה'קסניה' וביניהם מעוצבים שני ראשים גדולים של קנרס, האחד עם קשקשים הדוקים והשני עם קשקשים פסוקים (איור 363). בפסיפס אריון ואורפיאוס מאל-חבה (Al Chebba), טוניסיה, מתוארים שני ראשי קנרס במדליון סגלגל (איור 364). בכנסיית השליחים, מידבא, המתוארכת לשנת 578, בתוך מסגרת מעוינת הנוצרת באמצעות עופות, מאויר באופן סכמתי למדי קנרס בודד שקשקשיו מהודקים, הניצב על גבעול זקוף, כשמשני עבריו שני עלים גדולים ומפורצים נוטים לצדדים (איור 365). בכנסיית פטרה הקנרס מאוכלס במדליון עגול של שריגי גפן, קשקשיו מהודקים ועל גבעול נוסף גדל קנרס צעיר (איור 366).

¹⁸⁸ ה"פני משה" זיהה את הקינרס עם דדרר [הרב משה ב"ר שמעון מרגלית, בן המאה ה-18 (http://www.responsa.co.il/default.aspx, 26.9.2012)]. דדרר הוא קינרס לפי פירוש רימב"ץ [ר' יצחק בן מלכיצדק מסיפונט בן המאה ה-12, מדרום איטליה (http://www.responsa.co.il/default.aspx, 26.9.2012)].
¹⁸⁹ לדברי דיוסקורידס הוא נקרא בפי הרומאים *strobilus*, ובפי המצרים הוא נקרא *chnus* (Dioscorides III, 16).
¹⁹⁰ כיום הוא האי זינארי (*Κίναρος, Zinari*), המצוי בים האגאי צפונית-מזרחית לאמורגוס (Amorgos), (Plinius IV,) (23, Note 15).

איור 363: קנרס, בפסיפס אריון ואורפיאוס מאל חבה (Al Chebba), שמוזיאון בארדו, טוניסיה (Yacoub 2005, 33)

איור 362: קנרס, פסיפס מאל-ג'ם, (El Jem), מוזיאון בארדו, טוניסיה (Yacoub 2005, 33)

איור 365: קנרס, כנסיית פטרה (צילום 2013)

איור 364: קנרס, כנסיית השליחים, (Disselhoff 1999, 99, Fig. 99)

פסיפסי ארץ ישראל

ככל הידוע (נכון לכתובת שורות אלו), הקנרס מעוטר בשלושה מקרים בלבד בפסיפסי התקופה מארץ ישראל ובכל המקרים הקנרס מעוטר בודד בתוך מדליון, בדומה לאופן בו הוא מעוטר בפסיפסי טוניסיה ועבר הירדן, בהקשר ראווה ועיטור. במבנה מציפורי מוצג קנרס שקשקשיו פסוקים ולו עלה נילוה בתוך מדליון עגול משריגי גפן (איור 367). בכנסיית שלאל מוצג קנרס שקשקשיו מהודקים ולו עלה נילוה בתוך מדליון רבוע (איור 368). בכנסיית תל קריות מוצג קנרס שקשקשיו מהודקים ולו שני עלים נילוים בתוך מדליון של עלי קוציץ (איור 369). ניתן להניח שגידול הקנרס לא רווח בחקלאות ברחבי האימפריה הרומית, משום שהוא מוזכר פעמים בודדות בלבד על ידי קולומלה, דיוסקורידס, ברמז על ידי פליניוס ובמקרים בודדים אצל חז"ל. בהתאמה לכך הוא מופיע רק פעמים בודדות על גבי פסיפסי התקופה. ייתכן אף שהקנרס היה גידול אקסקלוסיבי שרק מעטים הכירו או שרק מעטים ידעו לגדלו. אפשר גם להניח שתיאור הקנרס על הפסיפסים יכול ללמד על עושרם של בעלי המבנה, יכולותיהם החקלאיות הגבוהות, היכרותם עם מוצרי מזון מיובאים וגידולים נדירים, ורצונם להתפאר בכך.

איור 368: קנרס, כנסיית קריות (גוברין תשס"ו, תמונה 105)

איור 367: קנרס, כנסיית שלאל (Henderson 1988, 39)

איור 366: קנרס במדליון, ציפורי (אר"ע ציפורי, 1990)

סיכום הופעות הקנרס בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 3 הפסיפסים בהם מופיע קנרס:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	ציפורי, בריכת משהד
2		יהודה	5,6	3	כנסייה	קריות
3		נגב וחוף דרומי	6	3	כנסייה	שלאל

הקנרס מופיע רק בשלוש כנסיות מהמאות החמישית והשישית, בפסיפסים מאיכות 3 בלבד, בהם

עוטר מגוון מיני הגידולים הגדול ביותר.¹⁹¹

¹⁹¹ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק י"ח - רימון

הרימון המצוי *Punica granatum L.*, נמנה עם משפחת הרימוניים (Punicaceae) (איור 370). בעת העתיקה השתמשו ברימון חי למאכל ולרפואה, ייבשו את גרגריו כצימוקים, סחטוהו להכנת עסיס ויין, מקליפתו הכינו צבע שחור, מהפרחים הפיקו צבע לצביעת בדים והפרי סימל פוריות. צמחים מצורת הבר של הרימון גדלים בכמויות גדולות רק באזורים של דרום הים הכספי, בצפון-מזרח טורקיה, לחופי הים התיכון בדרום מזרח אירופה, באלבניה ומונטנגרו. משום שצורות הבר של הרימון אינן קיימות באזור הלבנט הדרומי, גידולו של הרימון בעת העתיקה באזור זה, מעיד על היקלטותו בחקלאות ותרבות. תרבות הרימון הביא ליבול של פירות גדולים יותר, תוך כדי מעבר מריבוי מיני לריבוי וגטטיבי המשמר את התכונות הרצויות של צמחי האם. הרימונים הקדומים ביותר מחפירות ארכיאולוגיות נמצאו ביריחו, בערד ובתל א-סעידיה בירדן מתקופת הברונזה הקדומה (4,900 שנה BP). מתקופת הברונזה המאוחרת נמצאו רימונים בקפריסין וביוון. במצרים נמצאו שרידי צמח הרימון במערות קבורה בדרע אבו-אל-נאג'ה ('Dra' Abu elNaga'), תב"י, מתקופת השושלת ה-12 (-3990 BP) 3800 שנה BP). קליפות רימון מסופו של מרד בר-כוכב התגלו במערות הרומח שבמדבר יהודה, במערת הר ישיש ובמערת אביאור שבכתף יריחו (חומסקי 1976, 223; פליקס 1984, 234; כסלו 1996, 137-142; שמחוני וכסלו 2004, 135-137; כסלו 2009; שמחוני וכסלו 2009, 108-111; Safrai 1994, 143-144; Dalby 2003, 266; Zohary et al. 2012, 134-135 Stefani) מפוחמים נמצאו בין שכבות של מחצלות קש, בחפירות אופלונטיס מווילה B (איור 371) (2010, 54).

איור 370: רימונים מפוחמים, אופלונטיס, מוזיאון אנטיקוואריום בוסקוריאלה, איטליה (צילום 2011)

איור 369: רימון (צילום 2012)

הרימון הוא אחד מהפירות שהשתבחה בהם ארץ ישראל,¹⁹² המשלים הקשורים בו ובעם ישראל המתארים את הרימון לנוי,¹⁹³ ואת חסרונו לגנאי,¹⁹⁴ שילובו בבגדי הכוהנים ובארמון שלמה¹⁹⁵ מצביעים על מעמדו של הרימון וחשיבותו. הופעתו בשמות ישובים במקרא יכולה, כנראה, להעיד על

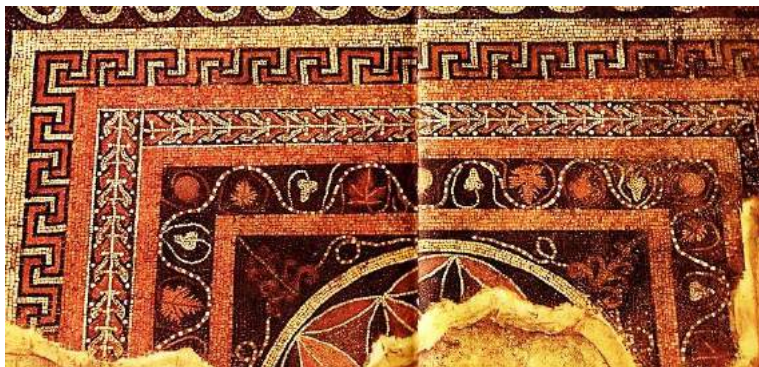
¹⁹² "אֶרֶץ חֹטָה וְשֹׁעֵרָה, וְגִפְן וְתַאֲנָה וְרִמּוֹן; אֶרֶץ-זֵית שָׁמֶן, וְדָבָשׁ" (דברים ח', ח').
¹⁹³ "כַּחוֹט הַשָּׁנִי שִׁפְתוֹתֶיהָ, וּמִדְבַרְךָ נִאֲנָה; כְּפֶלַח הַרְמוֹן רִקְתָּהּ, מִבַּעַד לְצַמְתָּהּ" (שיר השירים ד', ג').
¹⁹⁴ "הַגִּפְן הוֹבִישָׁה, וְהַתַּאֲנָה אִמְלָלָה, רִמּוֹן גַּם-תִּמְר וְתַפּוּחַ, כָּל-עֵצֵי הַשָּׂדֶה יִבְשׁוּ כִּי-הִבִּישׁ שָׁשׁוֹן, מִן-בְּנֵי אָדָם" (יואל א', י"ב).
¹⁹⁵ "וַיַּעֲשׂוּ, עַל-שׁוּלֵי הַמַּעִיל, רִמּוֹנֵי, תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי מִשְׁזָר" (שמות ל"ט, כ"ד); "וַיַּעַשׂ אֶת-הַעֲמֻדִים וְשָׁנֵי טוֹרִים סָבִיב עַל-הַשִּׁבְכָה הָאֵת לְכֹסֹת אֶת-הַפְּתֵרֹת אֲשֶׁר עַל-רֹאשׁ הַרְמָנִים וְכָן עָשָׂה לְפְתֵרֵת הַשָּׁנִית" (מלכים א', ז', י"ח).

תפוצתו.¹⁹⁶ הרימון מוזכר בדברי חז"ל בנושאים חקלאיים, תעשייתיים ומסחריים, נטיעה וכלאיים,¹⁹⁷ צביעה,¹⁹⁸ סחיטה¹⁹⁹ ומחירו הנמוך יחסית בשוק.²⁰⁰

ספרות יוונית ורומית²⁰¹

הרימון מוזכר פעמים רבות ובמגוון של נושאים בספרות היוונית והרומית וניכר שהפרי היה מצוי מאוד, מוכר ואהוד. הומרוס תיאר את גני הארמון של הפאיאקים ובהם בוסתנים של עצים גבוהים עשירי פירות וביניהם גם רימונים (Homerus VII, 102-107). תאופרסטוס תיאר את הצמח ותכונותיו, המליץ לגזום את שיח הרימון ליצירת צורת עץ עם גזע יחיד או גזעים בודדים, הוא תיאר ריבוי וגטטיבי באמצעות חוטרים, שם לב שריבוי מזרעים מניב צמחים מנוונים ותיעד בעיה של נשירת פירות מוקדמת טרם הבשלה (Theophrastus I, iii, 3-5; II, ii, 2-6; IV, xiv, 9-10). וארו תיאר את אופן הכנת העץ להרכבה (Varro I, 41, p.273). קולומלה כתב שהאביב הוא הזמן המתאים לנטיעת הרימון עד לתחילת אפריל (Columella XXIII. i-ii). פליניוס תיאר את אופן שימור זרעי הרימון באמצעות ייבושם לאחר טבילה במי ים מורתחים, כתב על ריבוי באמצעות ייחורים, הברכה והרכבה, הוא הזהיר מפני נזקים של גיזום יתר ורשם שימושים שונים בקליפת הפרי לרפואה (Plinius XV, 18; XVII, 21-45; XXII, 43). צלוסוס הזכיר את הרימון בין המאכלים הטובים לקיבה (Celsus II, 24). גלנוס ודיוסקורידס כתבו על תועלתיו המרובות למערכת העיכול ולאיברים נוספים (Galenus I, p. 89-91; Dioscorides I, 151-157).

אומנות יהודית של תקופת הבית השני בארץ ישראל

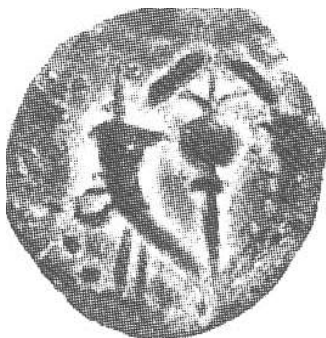
איור 371: רצפת פסיפס, מצדה, הארמון המערבי, חדר 456 (ידין 1966, 124-125).

מראהו של הרימון מוכר מאוד ותכונותיו הוויזואליות נוחות לעיטור. עלי עץ הרימון מוארכים, חלקים ושפתם תמימה, פרח הרימון מזכיר פעמון. לפרי האדום, העגול, הסימטרי והגדול 'כתר' אופייני (שהוא השריד של עלי הגביע של הפרח). הפרי נאה וקל לעיטור, גודלו ממלא חללים

(*horror vacui*) במהירות ובקלות. שכיחותו של הרימון בחקלאות וחיבתו למאכל, לרפואה ולתעשיית הצבע הפכוהו למוטיב נפוץ למדי. זיהוי באומנות איננו מוטל בספק במרבית המקרים.

¹⁹⁶ עין רימון, גת רימון, סלע רימון ובית רימון (יהושע י"ט, ז'; יהושע י"ט, מ"ה; שופטים ל', מ"ז; מלכים ב', ה', י"ח).
¹⁹⁷ "אין נוטעין שרביט של רמון ולא עקצים של רמון [בצד] סדן של שקמה" (תוספתא זרעים, כלאיים פרק א', ז').
¹⁹⁸ "קליפי אגוזין וקליפי רמונים סטיס ופואה כדי לצבוע בגד קטן" (בבלי שבת, פ"ט, צ', ע"א).
¹⁹⁹ "ושל בית מנשיא בר מנחם היו סוחטין ברמונים" (בבלי שבת, פרק כ"ב, קמ"ד, ע"ב).
²⁰⁰ "נתן לו שתי פרוטות ואמר לו לך והבא לי אתרוג והלך והביא לו באחת אתרוג ובאחת רימון שניהם מעלו רבי יהודה אומר בעה"ב לא מעל שהוא אומר לו אתרוג גדול הייתי מבקש והבאת לי קטן ורע" (בבלי מעילה, פ"ו, כ"א, ע"א).
²⁰¹ רימון ביוונית - roa, side, בלטינית - malum Punicum, malum granatum.

עם זאת, ראוי לציין שבאופן מפתיע, הרימון בתקופת הבית השני איננו מרבה להופיע בעיטורי האומנות היהודית, ביחס לחשיבות הכלכלית והרוחנית המיוחסות לו. בציורי הקיר המעטים שנותרו מהתקופה נראה הרימון פעם אחת, מהעיר העליונה של ירושלים (איור 373) (אביגד 1980, איור 166).²⁰² פעמים מעטות הרימון מעוצב על גבי גלוסקמות וארונות קבורה. למשל, ארבעה רימונים בתבליט על דופן גלוסקמה מגבעת המבתר, ירושלים (איור 374) (Rahmani 1994, 148, Pl. 44,) (No. 308:L), תבליט רימונים על שריג מתפתל, על מכסה ארון אבן מקברי בית הורדוס, ירושלים (Vincent & Steve 1954, Pl. LXXXV 4). לעתים הרימון מגולף על חזיתות קברים. למשל, בזווית הגמלון של חזית מערת יהושפט (אביגד 1954, 135, ציור 77) ורימונים מוצגים בין עלי קוציץ, מחזית קברי המלכים (כהן תש"ז, לוח X א'). רימון מעוצב על כמה רצפות פסיפס, למשל, בארמון המערבי של הורדוס במצדה (איור 372). אך פעמים רבות יותר הוא מעוטר על מטבעות, למשל, פרי הרימון בין שתי קרני שפע על מטבע יהוחנן (איור 375) (משורר 1997, ע' 266, לוח 14: ה 38). במקרים של מטבעות כגון אלו, הרימון משמש על המטבעות היהודיים במקום הקדוקאוס המתואר בין קרני שפע מצטלבות על המטבעות הרומיים משנת 215 לפסה"נ (Mattingly 1967, 291, Pl. XXXIV, 3), ושלושה רימונים הבוקעים מענף יחיד על מטבע מלחמות היהודים ברומאים (משורר 1997, ע' 315 לוח 63: 207). רימון מוצג גם על נרות חרס. למשל, רימונים מעוטרים על שריג מתפתל, נר דרום (יהודאי) (זוסמן 1972, 127 מס' 171) ורימונים על ענף, נר דרום (זוסמן 1972, 74 מס' 34).

איור 374: מטבע יהוחנן (משורר 1997, 266 לוח 14: ה 38)

איור 373: דופן גלוסקמה, גבעת המבתר, ירושלים (Rahmani 1994, 148, Pl. 44, No. 308:L)

איור 372: ציור-קיר, העיר העליונה של ירושלים (אביגד 1980, איור 166)

אומנות חוץ

הרימון מעוטר בציורי קיר ועל גבי רצפות פסיפס מהתקופה הרומית, למשל, מפומפיי ומרומא (איור 376, איור 377), וגם באמצעות גילופי שיש, למשל על 'סרקופג הגירלנדה' מאיאסוס (lasos), טורקיה, המתוארך למחצית הראשונה של המאה השנייה (איור 378). בפסיפסים מהתקופה הביזנטית הרימון מעוטר בצורה ריאליסטית כפרי בשל הגדל על העץ, ומוגש כתשורה חקלאית בסל,

²⁰² באיור דומה לציור קיר מאיטליה מהרבע השלישי של המאה הראשונה לפסה"נ מ- "Casa di Livia" ומ- Boscovale (Fittschen 1996, 148, 158); ובדומה לאיור של גירלנדה אשר כרוכים בה עלים ופירות הנמצא גם ב- " Casa di M. " (Bragantini 1996, 419 Fig. 81), המתוארך למחצית המאה הראשונה לפסה"נ (Bragantini 1996, 380-381).

למשל, בפסיפס כנסיית הבתולה מרים, אולם היפוליטוס, מידבא, המתוארך למאה השישית (איור 379). לעיתים הרימון, מאויר באופן סכמתי וממלא חללים גיאומטריים או צמחיים, כפרי בודד או כפירות בודדים על שיח קטן, למשל מהארמון השרוף ממידבא (Piccirillo 1993, 79, Fig. 54), או מכנסיית השליחים, מידבא, המתוארכת לשנת 578 (Piccirillo 1993, 98, Fig. 80).

איור 376: עץ נושא רימונים, ווילה די ליוויה, רומא (Settis 2008, 30)

איור 375: רימון על גירלנדה במסגרת תמונת פסיפס "האקדמיה של אפלטון", Villa di T. Siminius, Stephanus, פומפיי, מוזיאון נאפולי (צילום 2011)

איור 378: סל המכיל פירות וביניהם רימון, אולם היפוליטוס, כנסיית הבתולה מרים, מידבא (Piccirillo 1993, 54, Fig. 6)

איור 377: רימון, סרקופג הגירלנדה, איאסוס, מוזיאון איסטנבול לארכיאולוגיה (צילום 2010)

פסיפסים מארץ ישראל

איור 379: רימונים בזווית מדליון של קוציץ, כנסיית בית לוויה (צילום 2010)

הרימון בפסיפסי ארץ ישראל מעוטר במגוון אופנים. רימונים בקבוצות קטנות הממלאים חללים שבין מדליונים של עלי קוציץ, למשל, מכנסיית בית לוויה (איור 380). רימון בודד במדליון גיאומטרי, למשל, בכנסיית בית לוויה (איור 381). רימונים בזוגות או בקבוצות קטנות, לעיתים מעט מסוגננים, מאכלסים מדליונים גיאומטריים, למשל, מקפלת אורפאוס מירושלים (איור 382). הרימונים נראים לעיתים על עץ הממלא את כל המדליון, למשל, מכנסיית בית לחם הגלילית (איור 383). פעמים מעטות נראה

עיטור מסוגן וריאליסטי ביותר של עץ רימונים, למשל, בכנסיית כיסופים (איור 384), בה מעוטר עץ רימונים מסוגן ועשיר למדי. תפקידם של עצים נושאי הפירות הללו הוא לתאר נוף חקלאי, וכנראה, גם להציג לראווה את יכולות הפיתוח האגרו-טכנולוגיות הגבוהות של פטרוני האזור. לעיתים הרימון מונח בסל לאחר הקטיפי, או מוצג בסל למטרות מנחה וראווה, למשל, בפסיפס מבית חג הנילוס בציפורי (איור 60) ומבית הכנסת במעון-נירים (איור 386). הרימון משולב בכתר שלראשה של דמות תשרי, עונת הסתיו, מפסיפס בית הכנסת בחמת טבריה, ותפקידו שם לתאר את הפירות המבשילים בעונה זו (איור 387).

איור 382: רימון, כנסיית בית-לחם הגלילית (צילום 2011)

איור 381: רימונים, קפלת אורפאוס, ירושלים, מזיאון איסטנבול, מס' 1306 (צילום 2011)

איור 380: רימון, כנסיית בית לוויה (צילום 2010)

איור 385: סל עם רימונים, בית-כנסת מעון-נירים, (צילום 2010)

איור 384: רימון בסל שמתחת לזרוע דמות מצרים, בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 383: עץ רימונים, כנסיית כיסופים (צילום 2010)

איור 386: רימון משולב בכתר שלראשה של עונת הסתיו,
בית כנסת חמת טבריה (צילום 2010)

סיכום הופעות רימון בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 50 הפסיפסים בהם מופיע רימון:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר		
1	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	חמת טבריה		
2				3	בית כנסת	ציפורי		
3				2	בית כנסת	בית שאן בית ליאונטיס		
4				3	בית כנסת	בית אלפא		
5				1	בית כנסת	מרות		
6	לא ידוע	נגב וחוף דרומי	6	3	בית כנסת	מעון-נירים		
7		כרמל		1	בית כנסת	עוספיה		
8	לא ידוע	גליל	5	3	וילה/אחר	ציפורי פסיפס האמזונות		
9						ציפורי פסיפס חג הנילוס		
10						טבריה, בית מרחץ		
11						ציפורי, בית מגורים צפונית-מזרחית לתיאטרון		
12	רומי	נגב וחוף דרומי	5,6	2	וילה/אחר	יבנה ים, מבנה ציבור		
13		בקעה				1	וילה/אחר	חמדת
14		גליל				3	וילה/אחר	ציפורי, וילה צפונית לדקומנוס (גרזן כפול)
15	שומרוני	גליל	5	2	וילה/אחר	עין יעל (מוזיאון)		
16						יהודה	3	וילה/אחר
17	שומרון	שומרון	4	2	בית כנסת	בית שאן, תל איצטבא (טקסטיל)		
18						2	בית כנסת	אל ח'ירבה
19						3	בית כנסת	סמארה
20	נוצרי	גליל	5	3	כנסייה	שבי ציון		
21						6	קפלה	כפר כמא
22						2	כנסייה	בית לחם הגלילית
23						2	כנסייה	כורסי
24						3	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
25						3	קפלה	בית שאן, אל חמאם
26						3	כנסייה	טבריה, הר ברניקי
27	נוצרי	גליל	5,6	1	כנסייה	אל מכר		
28						3	כנסייה	נהריה
29						6,7	כנסייה	סוחמתא (ח' א-דוויר, חוסן)

ביזנטי	1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר	30
6	2	קפלה	שדה נחום	31
5	1	קפלה	מצדה	32
			בית חני	33
			רוגלית (חירבת ג'ופרה)	34
			ירושלים, אורפאוס, קפלת קבורה משפחתית, מוסררה	35
3	3	קפלה	בית לזיה	36
			בית לחם, כנסיית המולד	37
6	1	כנסייה	חני, חורבת אל-בורג' אל-חנייה	38
מגזר	#	מגזר	שם האתר	39
			מדרס	40
			ירושלים, דומינוס פלוויט	41
			ירושלים, כנסיית העלייה הרוסית(כנסיית יוחנן המטביל)	42
			ממשי, כנסיית נילוס	43
			גן יבנה, ח'ירבת ברקה	44
			נחל שקמה (בית קמה)	45
			כיסופים	46
			אבו חוף, הכנסייה העליונה הצפונית	47
			חיספין, כנסייה מערבית	48
מגזר	#	מגזר	איכות הפסיפס	49
			מנזר	50
			ירושלים, דומינוס פלוויט	51
7	3	קפלה	ירושלים, כנסיית העלייה הרוסית(כנסיית יוחנן המטביל)	52
			ממשי, כנסיית נילוס	53
			גן יבנה, ח'ירבת ברקה	54
5,6	1	כנסייה	נחל שקמה (בית קמה)	55
			כיסופים	56
			אבו חוף, הכנסייה העליונה הצפונית	57
6	-	כנסייה	חיספין, כנסייה מערבית	58
			ירושלים, דומינוס פלוויט	59
			ירושלים, כנסיית העלייה הרוסית(כנסיית יוחנן המטביל)	60
6	2	כנסייה	ירושלים, דומינוס פלוויט	61
			נחל שקמה (בית קמה)	62
			כיסופים	63
5,6	1	קפלה	אום זקום (עוג'א א-תחתא)	64
			ירושלים, דומינוס פלוויט	65
			ירושלים, כנסיית העלייה הרוסית(כנסיית יוחנן המטביל)	66

ב. שכיחות רימון לפי מגזר (איור 388)

הרימון מופיע ב-30-40% מן הפסיפסים בכל המגזרים, למעט המגזר השומרוני בו הרימון שכיח ב-100% מן הפסיפסים (שלושה בסך הכל).

ג. שכיחות רימון לפי אזור (איור 389)

הרימון מופיע ב-53% מפסיפי הגליל, ובשאר אזורי הארץ הוא שכיח כמחצית מן הגליל, 27-37% מכלל הפסיפסים.

ד. שכיחות רימון לפי איכות הפסיפסים (איור 390)

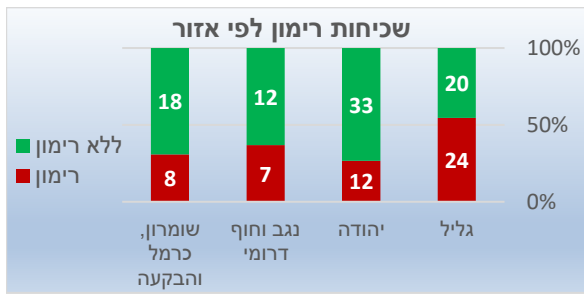
ב-60% מהפסיפסים מאיכות 3 מופיע רימון, בהם מספר המינים הכללי המעוטר גדול ביותר. בפסיפסים מאיכות 1 ו-2 הם מעוטרים פחות ממחצית מכך, רק ב-22%-37% מן הפסיפסים.

ה. שכיחות רימון לפי תיארוך (איור 391)

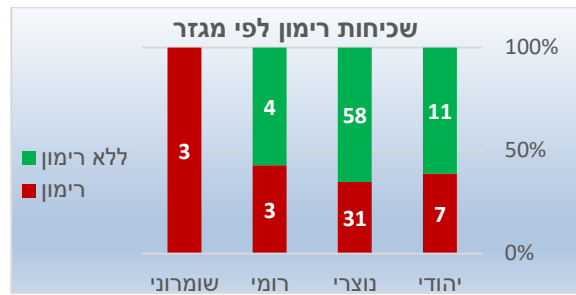
הרימונים שכיחים בין המאות רביעית והשביעית ב-33%-55% מן הפסיפסים. השכיחות הנמוכה יחסית של הרימון במאה השישית (35%) נובעת כנראה ממגוון המינים הגדול יחסית במאה זו,²⁰³ הנובע מכניסתם של אלמנטים חדשים ומבחר רב של מינים חדשים לאומנות הפסיפס.

²⁰³ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

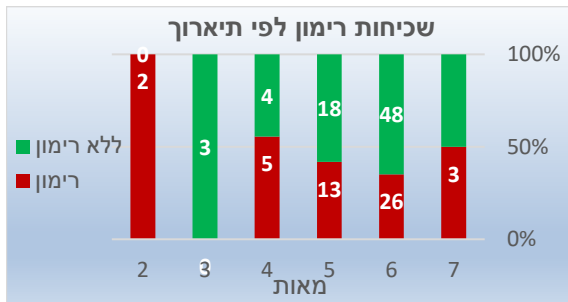
פרק י"ח - רימון

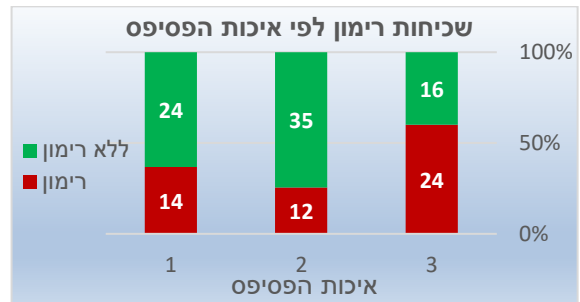
איור 388: שכיחות רימון לפי אזור

איור 387: שכיחות רימון לפי מגזר

איור 390: שכיחות רימון לפי תיארוך

איור 389: שכיחות רימון לפי איכות הפסיפס

פרק י"ט - שזיף

איור 391: שזיף הגן, גן בוטני גבעת רם (צילום 2012)

שזיף הגן (=שזיף אירופי, הקרוי בישראל 'זן שגיב') *Prunus domestica* L. נמנה עם משפחת הוורדיים Rosaceae (איור 392) והוא יצור כלאיים בין השזיף המפוסק, *P. divaricata*, והשזיף הקוצני, *P. spinosa*. השזיף, כנראה, בוית ממיני בר בדרום-מזרח אירופה ודרום-מערב אסיה, אך לא ידוע היכן בדיוק חל הביות לראשונה. בנוסף היו גם כמה זנים שגדלו בבר ממערב אירופה ועד סין.²⁰⁴ גלעיני שזיף השיח, *P. insititia*-like, שיש הסוברים שהוא תת-מין של שזיף הגן, נמצאו בחפירות בבאב-א-דרע

מתקופת הברונזה הקדומה. גלעיני שזיף הדומים במורפולוגיה שלהם לזן העכשווי *P. domestica* subsp. *insititia*, נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות מהתקופות הניאוליתיות ומתקופות הברונזה במספר אתרים מאיטליה, שוויץ, אוסטריה וגרמניה. ממצאים אלו מעידים על איסוף מיני שזיפים מהבר. למרות שלא נמצאו גלעיני שזיף בהריסות פומפיי, בציורי הקיר נראים שזיפים במגוון צבעים-כחול, סגול וצהוב, השזיף הכחול הוגדר כמשתייך למין *P. domestica*, ואיורים אלו מלמדים על ביות השזיף. גלעיני שזיף הגן, *P. domestica*, ושזיף כַרְזִיָה (=כַרְזִיָה) *P. cerasia*, שפירותיו קטנים יותר ודומים לדובדבנים נמצאו בחפירות מצדה מהתקופה הרומית ולדברי כסלו שניהם הובאו לארץ ישראל מסוריה. משום שריבוי השזיף בתרבות מושתת רק על ריבוי וגטטיבי באמצעות הרכבה (משום שריבוי מחוטרים וייחורים איננו פרקטי בעצי השזיף), הרי שריבוי התאפשר רק לאחר פיתוח טכניקת ההרכבה החל מהתקופות הקלאסיות ואילך. תיעוד כתוב לעץ השזיף נמצא לראשונה רק בספרות הרומית. בלשון חז"ל השזיפים קרויים דורמסקין, דורמסקניות, דורמסקין ודורמשקאות, כלומר המגיעים מדמשק,²⁰⁵ או פגעין.²⁰⁶ הדורמסקאות כנראה זהים לשזיף המוזכר אצל פליניוס בשמו שזיף דמשקאי (*damascene*) (Plinius XV, 43) וייתכן שניתן לזהותם עם שזיף השיח או שזיף הכרזיה²⁰⁷ (גור 1974, 265-264; זהרי 1982, 423; פליקס 1994, 234-238; עמר 2005, 231; כסלו 2007, 275-278; Zohary et al. 2012, 140-143, 174).

²⁰⁴ בהרחבה על מוצא השזיף והדעות השונות על השתלשלות הביות: Zohary et al. 2012, 141-142.
²⁰⁵ ניתן להבין שרובם היו מיובאים ומיעוטם גדלו בארץ ישראל מתוך הדיון של חז"ל בעניין דמאי: "פירות חו"ל שרבו על פירות ארץ ישראל הרי אלו פטורין...דברים התדירין כגון האגוזים ודורמסקניות [ופסלקאות] פטורין" (תוספתא דמאי, פרק א', ז'). פירות השזיף היו בשימוש לריפוי חולים: "השוכר את הפועל להביא כרוב ודורמסקין לחולה" (בבלי ברכות, ל"ט, ע"א).

²⁰⁶ בנוגע להלכות שבת: "בפגעין ובפרישין ובעוזרדין אבל לא ברמונים" (בבלי שבת, קמ"ד, ע"ב).
²⁰⁷ בהרחבה: כסלו 2007, 275-278.

ספרות יוונית ורומית²⁰⁸

פליניוס כתב שהשזיף מצוי בכל מקום ואין מוצאו מהמזרח, בנוסף הוא כינה כמה מינים נשירים בעלי פירות עגולים בשם *prunorum*, והניח שכולם הגיעו לאיטליה בזמנו של קאטו.²⁰⁹ פליניוס מנה ותיאר 12 זנים שונים של שזיפים- שחור, צהוב, רבגוני, סגול, תיאר שזיפים בגדלים שונים המבשילים בזמנים שונים, חלקם מורכבים על עצי אגוז וחלקם ניתנים להרכבה על עצי תפוח או שקד (Plinius XV, 12-13). דיוסקורידס הכיר פרי ידוע בשם *Kokkumelia* (הוא השזיף), שהוא רע לקיבה, מרכז מעיים, בייחוד אלו המגיעים מסוריה ומדמשק, עם זאת רשם שעלים מורתחים משמשים לטיפול בחניכיים (Dioscorides I, 1-174. p. 172).

אומנות חוץ

השזיף איננו מרבה להופיע באומנות התקופה. מבין המקרים הבולטים שנראים שזיפים אפשר לציין למשל, עץ שזיף עמוס פירות מוארכים ואדומים, המעוטר בציור קיר מ'בית בוסתן הפרי' (House of the Fruit Orchard) מפומפיי, העץ ממוקם בינות לעצי פרי נוספים בבוסתן (איור 393). שזיפים שחורים המונחים בקערת פירות מ'הווילה של פובליוס פאניוס' (Villa of Publius Fannius) (איור 394). זוג שזיפים כתומים המעוטרים בתוך מדליון צמחי, במרחב רצפת הטריקליניום של 'בית התהלוכה הדיוניסית' (House of the Dionysian Procession) מאל-ג'ם, טוניסיה (איור 395).

איור 394: שזיף כתום, טריקליניום בבית התהלוכה הדיוניסית, אל-ג'ם (El Jem), טוניסיה (Blanchard-Lemee et al. 1995, 52-53, Fig. 25)

איור 393: שזיף שחור, ווילה פובליוס פאניוס, פומפיי, רפרודוקציה ממוזיאון אנטיקוואריום בוסקוראלה (צילום 2011)

איור 392: שזיף אדום, "בית בוסתן הפירות", פומפיי (Ciarallo 2000, 21, Fig. 30)

פסיפסים מארץ ישראל

לפרי השזיף צבעים שונים- צהוב, אדום, סגול, כמעט שחור וכחלחל. הפרי פולימורפי ולו צורות אחדות: פרי מעוגל עם חוד בחלקו התחתון (איור 396), פרי מעוגל כמעט לחלוטין (איור 397) או פרי מוארך (איור 398), ובכל מקרה צורתו חסרת אפיון ייחודי בולט. משום שבאומנות הפסיפס הרזולוציה של האיורים נמוכה- הגדרת הפרי איננה יכולה להיות מוחלטת. עם זאת ניתן לומר

²⁰⁸ ביוונית היו קיימים מספר שמות לא לגמרי מזוהים עבור השזיפים: kokkymelon (אולי המתורבת), proumnon (dalby 2003, 264) (prunum) damaskenon, brabylon.
²⁰⁹ 234 לפסה"נ - 149 לפסה"נ.

שהגדרת פירות כשזיפים היא משוערת בקירוב גבוה, ונקבעה בעבודה זו על פי גודלו היחסי של הפרי, צורתו כעין טיפה, או טיפה מוארכת, צבעיו האופייניים והקונטקסט בו הוא נתון. במקרים הבודדים בהם ניתן להציע זיהויים של פירות כשזיפים בפסיפסים מארץ ישראל, הפירות מעוטרים באופנים מספר: מאוירים כפירות בשלים על העץ טרם קטיף, שזיף צהוב-כתום (איור 399), כפרי בודד בתוך מדליון, שזיף סגול או כחול (איור 400, איור 401), מספר שזיפים בתוך מדליון, שזיף כחול, שזיף, אדום, שזיף צהוב (איור 402) או שזיפים משולבים בתוך סל בינות לפירות אחרים כמנחה בהצגתם לראווה, שזיף אדום (איור 403).

איור 397: שזיף סגול, מוארך
<http://www.garten.cz/a/cz/4211->
prunus-domestica-tophit-slivon
 (15.8.2012)

איור 396: שזיף צהוב, מעוגל
 (צילום 2012)

איור 395: שזיף אדום, מעוגל
 עם חוד (צילום 2012)

איור 400: שזיף סגול, כנסייה מערבית, ממשיית (צילום 2013)

איור 399: שזיף כחול, מנזר הגבירה מרים, בית שאן (צילום 2010)

איור 398: שזיף צהוב-כתום, ארמון פסיפס הציפורים, קיסריה (צילום 2010)

איור 402: שזיף אדום בסל, כנסיית מדרס (צילום 2011)

איור 401: שזיף כחול, שזיף אדום, שזיף צהוב, כנסיית המרטיר, בית שאן (באדיבות רשות העתיקות)

סיכום הופעות השזיף בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 5 הפסיפסים בהם מופיע שזיף:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	נוצרי	גליל	6	3	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
2			ביזנטי	1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר
3	יהודה	נגב	6	3	כנסייה	מדרס
4			5	1	כנסייה	ממשית, כנסיית נילוס
5			6	2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים

השזיף מופיע בחמישה מבנים השייכים למגזר הנוצרי בלבד, מהמאות החמישית והשישית, מכל אזורי הארץ, בפסיפסים מאיכות 1-3. אפשר להניח שמיעוט הופעותיו וכן כניסתו המאוחרת לרפרטואר עיטורי הפסיפסים קשור גם לכניסתו המאוחרת של השזיף לתרבות, לאחר היקלטות טכניקת ההרכבה והאפשרות לריבוי איכותי של העץ.

פרק כ' - שיזף

הסוג שיזף *Ziziphus* הנמנה עם משפחת האשחריים Rhamnaceae, ומיוצג בישראל על ידי שלושה מינים: שיזף מצוי *Z. spina-christi* (איור 404), שיזף תרבותי (=שיזף סיני) *Z. jujube* (=vulgaris) (איור 405) ושיזף השיח *Z. lotos* (איור 406). פרי השיזף הוא בית-גלעין כדורי הנאכל חי, צבעו צהוב-אדמדם, הפרי קמחי וטעמו מתוק-חמצמץ. **השיזף המצוי** הוא עץ ממוצא סודני הגדל באזורים החמים של הארץ בעיקר בעמקים הצפוניים, ואינו נמנה עם עצי החורש הים תיכוני, פירותיו מוכרים בשם הערבי 'דום'. פירות השיזף המצוי שימשו למאכל טריים, מיובשים או מבושלים וגם שימשו לרפואה. בשנת 1982 ציין זהרי שפירות השיזף המצוי נמכרים בשווקים והבדווים בסיני מגדלים אותו כעץ פרי למאכל ולהכנת קמח כבסיס לעוגות, ופירותיו נקראים בשם המצרי "נַבְק".

השיזף התרבותי מניב פירותיו גדולים וטעימים, הפירות מוארכים (עד 4 ס"מ אורכם) ודומים לזיתים, מגדלים אותו במשקים הערביים בישראל ובארצות מוצאו שבדרום-מזרח אסיה כעץ תרבות והוא נקרא בשם 'ענאב'. לדברי קדמן וסלור מין זה מצוי בישראל רק מאות שנים, ולא ידוע מתי הוא הוכנס לתרבות בישראל. **לשיזף השיח** מבנה שיחני ומסועף, והוא מרכיב מעוצה עיקרי בחברות של בתות ספרים תיכוניות, הוא גדל בעיקר במדבר שומרון, בדרום-מערב הגלובע ובעמקים הצפוניים, הוא מופיע גם לאורך מישור החוף בישראל ומחגר את חבורות הצומח הים תיכוני. סבורים שמוצאו של שיזף השיח, בשונה מהשיזף המצוי, מן הצפון הממוזג. הפרי אכיל לבני אדם ובעבר שימש כממתק. בשווקים של מרוקו נמכרים פירותיו עד היום (איור 407).²¹⁰ במצרים העתיקה פרי השיזף היה מוכר ומקובל מאוד, ולעיתים השם שיזף היה שם נרדף לפרי בכלל. בספרות המצרית הקדומה מוזכר השיזף כחלק ממרקחות רפואיות, ופירות מיובשים של שיזף נמצאו במצרים בקברים מהתקופה הקדם-שושלתית. ממצא ארכיאולוגי של שיזף נמצא גם בחפירות באוהלו מהתקופה הפלאוליטית מאוחרת (25,000 שנה BP). גלעינים מפוחמים של שיזף מצוי מהתקופה הרומית נמצאו במערות שבכתף יריחו וגם באתרים נוספים מעומן, תימן, סודן וקפריסין. מסופו של מרד בר-כוכב התגלו גלעיני שיזף מצוי במערות הרומח שבמדבר יהודה וגלעינים ופרי במערת אביאור שבכתף יריחו. גלעינים מפוחמים של שיזף מצוי נמצאו בכפר עין גדי מן התקופה הביזנטית. המשנה הזכירה את השיזפין והרימין, הדומים זה לזה.²¹¹ פליקס ועמר כתבו שה'שיזפין'²¹² מתייחסים אל השיזף התרבותי. קריספיל כתב שה'שיזפין' מתייחסים אל שיזף השיח, ושלושתם סברו שה'רימין' מתייחסים אל השיזף המצוי.²¹³ כנראה שמקור השם 'רימין' מלשון רימה ותולעה בהם מתמלאים פירות שיזף המצוי עם הבשלתם.²¹⁴ השם הבוטני *Ziziphus* משמר את הצליל 'שיזף', שמקורו בתיאור צבעו השזוף של הפרי בעת הבשלתו (פליקס 1967, 90, 92, 104-106; זהרי 1982, 475-476; בוכמן 1993; רבינוביץ-וין 1993, 220; דנין 1993, 219-220; קדמן וסלור 1990, 121; פליקס 1994,

²¹⁰ אני מודה לפרופ' אבניעם דנין על העזרה בזיהוי.

²¹¹ "השיזפין והרימין אף על פי שדומין זה לזה, כלאיים זה בזה" (משנה כלאיים, פרק א', ד').

²¹² "זיתים ורימין מה נפק מביניהון – שיזפין" (משנה כלאיים, פרק א', ד') עקב הדמיון החיצוני לזית ומבנה העץ וטעם הפרי לשיזף, בעבר כנראה סברו שה'שיזפין' הם בני כלאיים של הזית והרימין (פליקס 1967, 105-106).

²¹³ ומזהה גם עם פיר ה'כינר' הגדל בבקעת כינרות: "בית ירח וצינבריי שהן מגדלות כינרים" (ירו' מגילה פ"א, ע', ע"א) (פליקס 1967, 105; פליקס 1994, 184).

²¹⁴ קריספיל הציע גם זיהוי אחר ל'רימין', ראו בפרק: "עוזרר".

184-181, 253-251; כסלו 1996, 142-137; שמחוני וכסלו 2004, 137-135; מלמד וכסלו 2005, 96; עמר 2005, 212; קריספיל 2009, 1517-1519; שמחוני וכסלו 2009, 111-108; Manniche; (1989, 157-158; Zohary et al. 2012, 173).

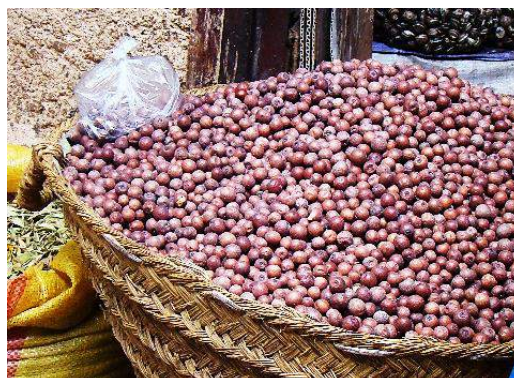
איור 405: שיזף השיח
<http://flora.org.il/plants/ZIZLOT>
 (22.6.2014)

איור 404: שיזף תרבותי, גן בוטני
 גבעת רם (צילום 2012)

איור 403: שיזף מצוי, מורדות
 הארבל (צילום 2012)

איור 406: פירות שיזף השיח מוצגים למכירה
 בשוק פס, מרוקו (צילום 2013)

ספרות יוונית ורומית

הירודוטוס כתב על 'אוכלי הלוטוס'²¹⁵ (*lotophagi*) הניזונים מהפרי המתוק כתמר, ומכינים ממנו גם יין (הירודוטוס ספר רביעי, 177-178). תאופרסטוס הזכיר את שיזף השיח ואת השיזף המצוי הגדלים במצרים ובלוב, ומצויים שם מאוד, והבדיל בין שני מיני השיזף. הוא תיאר את הפרי האדום והמתוק, הנאכל ללא הגלעין, הוא ציין שהפרי אדום, מתוק, מזין ובריא, שימש להאכלת גייסות חיילים בלוב, שימש לתעשיית היין והכנת קמח ללחם, והקורות שימשו לעצה (Theophrastus IV, iii, 1-3). פליניוס כתב שהמצרים אכלו גם את הגלעין (Plinius XIII, 33). הוא ציין שהשיזף איננו מין מקומי

²¹⁵ כנראה שהלוטוס התייחס אל השיזף המצוי *Z. spina-christi* ואל שיזף השיח *Z. lotos* (פליקס 1994, 184; קריספיל 2009, 1520).

והגיע רק לאחרונה בזמנו לאיטליה, הזן Jujube- הגיע מסוריה, והזן Tuber- הגיע מאפריקה,²¹⁶ שניהם הגיעו בזמנו של אוגוסטוס וגדלו מייחורים שצמחו במחנהו של סקסטוס פפיניוס (Sextus Papinius). הוא כתב שפירות ה- Jujube דומים לגרגרים (berry), העץ יוצר כיסוי לסככות ומטפס על גגות הבתים, ול- Tuber פירות לבנים או אדמדמים המכוסים פלומה (Plinius XV, 14). פליניוס המליץ להרכיב את השיזף על שזיף או על חבוש (Plinius XVII, 14).

פסיפסים מארץ ישראל

לפירות השיזף המצוי ושיזף השיח אין מאפיינים חזותיים אינדיקטיביים מיוחדים, להוציא גודלם הקטן ומשום כך קשה להצביע בביטחון מוחלט על זיהוי תיאורים מהפסיפסים כשיזפים ממינים אלו. עם זאת בפסיפסים מארץ ישראל משולבים פירות קטנים שלראשם עוקץ קצר אשר ניתן להציע לזהותם עם שיזפים. פירות אלו קטנים ומעוגלים שימשו למילוי מדליונים גיאומטריים, לצורכי עיטור וקישוט או לצורכי ראוה. בכנסיית אבו חוף מוצגים מספר שיזפים במדליון גיאומטרי (איור 216). בבית כנסת נערן פירות כאלו מעוטרים בסמיכות לאתרוג גדול (איור 409) ובחדר התפילה של כנסיית דומינוס פלוויט הם מוצגים סמוך לתאנים (איור 410). בזר שלראשה של דמות עונת הסתיו מבית הכנסת חמת טבריה משולבים פירות מעוגלים קטנים, כנראה שגם הם שיזפים המייצגים נאמנה את האזור (איור 411). בשני מקרים מעניינים במיוחד, מעוטרים פירות השיזף על עלה דמוי-לב כמוגשים לאכילה, בקפלת אל-חמאם (איור 412) וכנראה גם בכנסיית כורסי (איור 413). בכל המקרים בית הגידול והתנאים שבסביבת המבנים²¹⁷ מאפשרים את צמיחתם של עצי שיזף מצוי ושיזף השיח. עיצוב יחידאי של שיזף תרבותי נראה בפסיפס מכנסיית המולד בבית לחם (איור 414), הפירות מוארכים ובראשם עוקץ קצר המחובר אל שרידי עלי הגביע, בדיוק כפי שהם נראים המציאות (איור 415), ומן הראוי לציין שבכנסיית המולד מצויים עיטורים מקוריים וריאליסטיים נוספים.

איור 408: אתרוג ושיזפים משני עבריו, בית כנסת נערן (אר"ע תיקייה מנדטורית, Ed Duyuk, תיק 50)

איור 407: שיזף, כנסיית אבו חוף (אר"ע באיכת אבו חדבה, 1980)

²¹⁶ Jujube ו- Tuber - שהם שני זנים של השיזף התרבותי (פליקס 1994, 252).
²¹⁷ בקעת הירדן, עמקים צפוניים, סביבות הכינרת, דרום הר חברון וירושלים.

איור 411: דמות יולי, נרתקס קפלת אל-חמאם, בית שאן (צילום: דני קרוננברג)

איור 410: עונת הסתיו, בית כנסת חמת טבריה (צילום 2010)

איור 409: תאנה ושיזף, דומינוס פלוויט, ירושלים (צילום 2011)

איור 414: שיזף תרבותי בשל
<http://www.mdidea.com/products/new/juju>
(7.1.2013, be01.gif)

איור 413: שיזף תרבותי, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקי מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37)

איור 412: פירות השיזף (?) על עלה דמוי-לב, כנסיית כורסי (צילום 2010)

סיכום הופעות השיזף בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 6 הפסיפסים בהם מופיע שיזף:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	בקעה	6	2	בית כנסת	נערן
2	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	כורסי
3				3	קפלה	בית שאן, אל חמאם
4		יהודה	5	3	כנסייה	בית לחם, כנסיית המולד
5			7	3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט
6		נגב	5,6	1	כנסייה	אבו חוף, הכנסייה העליונה הצפונית

השיזף שכיח בפסיפסים מן המגזר הנוצרי, בכל אזורי הארץ ובעיקר בגליל וביהודה, בין המאות החמישית והשישית, ובעיקר בפסיפסים מאיכות 3 בהם מגוון מיני הגידולים גדול ביותר.²¹⁸

²¹⁸ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק כ"א - שקד

איור 415: שקד פורח, הרי ירושלים (צילום 2008)

השקד המצוי, *Amygdalus communis L.*, (איור 416) נמנה עם משפחת הורדיים Rosaceae. מוצא השקד ממערב אסיה, מצורת הבר של תת-המין *spontanea* הנבדל מהשקד המתורבת בעיקר בפירותיו הקטנים, קליפתו העבה ומרירות זרעיו.²¹⁹ השקד נמנה עם העצים הראשונים שתורבתו לחקלאות. תחילה הועבר השקד לאזור המזרח הקרוב והוכנס לחקלאות, משם עבר ליוון ולצפון

אפריקה, ולכל ארצות אגן הים התיכון. תקופת תחילת הביות לא הובהרה די צורכה, אולם יש הסוברים שתחילת התירבות של השקד חל כנראה במקביל להכנסתם לתרבות של עצים נוספים כמו הזית, הגפן והתמר, בתקופה הכלכוליתית (5,300-6,300) שנה BP. ביות השקד נעשה תוך כדי בירור של טיפוסים בעלי גלעין דק יחסית וקל לפיצוח, וזרע גדול ומתוק, הידוע בשם *var. dulcis*, המכיל רק עקבות של אמיגדלין. עיקר חשיבותו של השקד בישראל נובעת מיכולתו להצליח בקרקעות גיריות ומדרישותיו הצנועות למים. במהלך הכנסת השקד לתרבות חל מעבר מריבוי מיני לריבוי וגטטיבי באמצעות הרכבה,²²⁰ כמו במירב עצי הפרי, משום שבדרך זו אפשר לקיים את הייחוד של רוב זני השקד התרבותיים, שהם בדרך כלל הטרוזיגוטיים מאוד מבחינה גנטית²²¹ (שפיגל 1976, 271; זהרי 1982, 421-422; חומסקי 1984, 136; אלון 1990, 139; זהרי 1993, 137; Hyams 1971, 30-31; Dalby 2003, 6; Zohary et al. 2012, 147-149).

השקד נאסף כנראה מהבר כבר לפני 10,000 שנים באזור הלבנט; זרעי שקד מהתקופה הניאוליתית, 12,000 שנה BP, נמצאו בחפירות בנתיב הגדוד ובגלגל, ובחפירות בעתלית ים מהתקופה הניאוליתית C, 9,500-10,000 שנה BP. שקדים נמצאו גם בחפירות בבאב-א-דרע מתקופת הברונזה הקדומה. בזרעים מן הממצא הארכיאולוגי לא ברורה ההבחנה בין זרעים מתורבתים של שקד לבין זרעים שנאספו מן הבר, וכיום קשה לדעת אם השקד התרבותי מתוק

²¹⁹ מרירותם של הזרעים נובעת מנוכחות התרכובת 'אמיגדלין' ($C_{20}H_{27}NO_{11}$ Amygdalin) שהיא גליקוזיד ציאנוגני, כלומר, תרכובת צמחית המכילה סוכר המתפרקת לשמן שקדים ולציאניד הרעיל לגוף לאחר ריסוק הזרע, לעיסתו או פציעה אחרת בזרע. אכילת כמות של עשרות בודדות של זרעים מרים עלולה לגרום מוות לאדם בוגר; חז"ל הכירו שקדים מרים ושקדים מתוקים וידעו להבדיל ביניהם, הם גם מצאו דרכים להמתיק השקדים המרים על ידי קלייה באש: "שקדים המרים קטנים חייבין גדולים פטורין מתוקים גדולים חייבין קטנים פטורין... הואיל ויכול למתקן ע"י האור" (בבלי חולין, כ"ה, ע"ב).

²²⁰ ולא ניתן להשריש ייחורים של שקד (Zohary et al. 2012, 147).
²²¹ אם כי בשקד, בניגוד לעצי פרי אחרים, ניתן לברור זרעים מעצים הנושאים פירות מתוקים ואותם לזרוע ולשמר את מתיקות הפירות לדורות הבאים (Zohary et al. 2012, 147).

הזרעים גדל בארץ (Zohary et al. 2012, 173-174; זהרי 1982, 421). שקדים מפוחמים נמצאו בחפירות הרקולנאום מבניין שבדקומאנוס מאקסימוס (איור 417) (Stefani 2010, 54).

איור 416: שקדים מפוחמים, הרקולנאום, מוזיאון אנטיקוואריום בוסקוריאלה (צילום 2011)

השקד מוזכר כבר במקרא²²² ומקור שמו, כנראה, מתאר את פריחתו המוקדמת והבשלתו המהירה.²²³ השקד המוזכר בדברי חז"ל מזוהה עם השקד המצוי והוא מוזכר בנושאים של מעשרות,²²⁴ פאה,²²⁵ כלאיים²²⁶ והרכבה²²⁷ (פליקס 1967, 102-103; פליקס 1994, 148-143).

ספרות יוונית ורומית²²⁸

וארו הזכיר את השקד בעניין חיבתו לאקלים לא קר (Varro I, 6, 1) וכתב שדבורים ניזונות מהצוף של פרחי השקד בתחילת האביב (Varro III, 16, 22). קולומלה המליץ לזרוע את השקד בתחילת פברואר באדמה יבשה וחמימה, להמתקת התנובה של העץ הוא המליץ להשרות הזרע טרם הזריעה בדבש, דבר שגם יחיש את הלבוב, הוא הזכיר שההרכבה בעצי השקד צריכה להיעשות בסוף דצמבר (Columella V, x, p. 249. XI, ii, pp. 462, 483). פלניוס כתב על הרכבה של שזיף על גבי כנה של שקד, להמתקת שקדים מרים הוא המליץ ליצור חתכים בגזע ליציאת הנוזלים, תחיבת אבנים בחתכים או חיגור השורשים (Plinius XV, 12; XVII, 43). גלנוס המעיט בערכם התזונתי של השקדים ותכונותיהם לטיהור הגוף (Galenus 29, 612, p. 93-94).

אומנות חוץ

כנראה שאין הופעות של שקדים באומנות, למעט מקרה בודד בתיאור מרצפת הפסיפס 'הבית הלא מטואטא', 'asaroton oikos', מפרגמון, המתוארכת למאה השנייה לפסה"נ (Dunbabin 1999, 27), בין שאר פריטי פסולת

²²² בני יעקב הורידו אותו מצרימה "והורידו לאיש מנקה מעט צרי ומעט דבש נכאת ולט בִּטְנִים וּשְׁקָדִים" (בראשית מ"ג, י"א).

²²³ שקד=שוקד: "מה אֶתָּה רֹאֶה יְרֵמְיָהוּ וְאָמַר מִקֵּל שְׁקָד אֲנִי רֹאֶה; וַיֹּאמֶר יי אֵלֵי הִיטְבֵת לְרֹאוֹת כִּי שְׁקָד אֲנִי עַל דְּבָרֵי לַעֲשֹׂתוֹ" (ירמיהו א', י"א-י"ב).

²²⁴ "מאימתי הפירות חייבות במעשרות ... והשקדים משיעשו קליפה" (משנה מעשרות, פרק א', ב').

²²⁵ "ובאילן האוג והחרובין והאגוזים והשקדים והגפנים והרמונים והזיתים והתמרים חייבין בפאה" (משנה פאה, פרק א', ה').

²²⁶ "ובאילן האגסים... התפוח והחרדר הפרסקים והשקדין והשיזפין והרימין אע"פ שדומין זה לזה כלאים זה בזה" (משנה כלאיים, פרק א', ד').

²²⁷ "לזון ובוטמין מה נפק מביניהון פיסטקין" (ירו' כלאיים, פ"א, ד'); כנראה סברו שהרכבה של שקד (לזים הם שקדים בלשון המקרא ובארמית) על עצי 'בוטמין', שהם עצי האלה הארץ ישראלית (*Pistacia palaestina*) ועצי האלה האטלנטית (*Pistacia atlantica*) – יוצרת פירות מכלוא: 'בטנים' - הם ה'פיסטקין' ('פיסטוק' בלשון המודרנית) פירות האלה האמיתית (=אלת הבטנה, *Pistacia vera*) (פליקס 1967, 106-107).

²²⁸ ביוונית – amygdalon – הזן המתוק קרוי karyon Thasios, הזן המר karyon pikron, בלטינית – amygdalum (Dalby 2003, 6).

המזון, מפוזרים שקדים קלופים ושקדים על קליפותיהם (איור 418).

פסיפסים מארץ ישראל

עץ השקד מעוטר פעמים בודדות בלבד בפסיפסי ארץ ישראל, לעומת זאת בפסיפסים מרחבי האימפריה, כנראה שכלל לא ניתן להצביע על עיטור בעץ השקד, דבר היכול ללמד על יצירות עצמאיות ומקוריות מארץ ישראל. יתרה מכך, העיטור המקורי בעצי השקד בפסיפסי ארץ ישראל יכול ללמד על חשיבותו הרבה יותר של העץ מבחינה כלכלית-מקומית, בארץ ישראל, לעומת חשיבותו הפחותה, כנראה, בארצות אחרות.

כל עיטורי השקד כוללים ענפים של העץ נושאים עלים וחלקם נושאים גם פירות ופרחים. עיטור מיוחד במינו, מקורי לחלוטין ומרהיב ביופיו, נראה בבית הכנסת השומרוני מסמארה (איור 419). על קצות הענפים נראים פרחים זעירים, גביע הפרח מעוצב באמצעות אבנים אדמדמות והפרחים בצבע לבן המייצגים את פריחת השקד בחורף ועל הענף מוצגים גם פירות דו-גוניים מאבנים חומות-אדמדמות וכתומות הקודמת את פירות השנה הקודמת. זהו תיאור מדויק וריאליסטי של ענף השקד הפורח בעיצומו של החורף הישראלי. הענף נושא פרחים לבנים-ורדרדים ורעננים מהחורף הנוכחי ופירות חומים כהים מהשנה הקודמת. הפרחים לבנים ומרכזם אדמדם- משום שעלי הכותרת לבנים, אך בסיס עלי הכותרת ובסיס זירי האבקנים אשר במרכז הפרח אדומים (איור 420). עץ שקד נוסף הנושא עלים ופירות מעוטר בכנסיית דיר קלעה, גם כאן ייתכן ומתוארים בקצות הענפים פירות אדמדמים מהשנה הנוכחית, לצד פירות מהשנה הקודמת בצבע חרדל הממוקמים בחלקם הפנימי של הענפים. ייתכן שעיטור זה יוצר בהשראת התיאור מבית כנסת סמארה שאיננו מרוחק (איור 421). ענפים של שקד ללא פירות מעוטרים בקפלה ממצדה (איור 422) ובבית הכנסת חמת טבריה כנראה מאויר ענף שקד ליד דמותה של עונת הסתיו (איור 423). פרי בודד של שקד עוצב בצמוד לדמותה של עונת הסתיו מבית הכנסת של ציפורי.

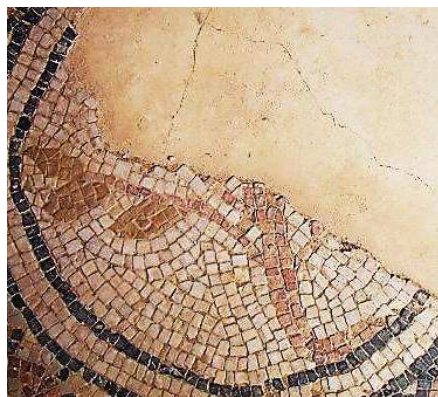
איור 419: פריחת השקד בשילוב פירות מהשנה הקודמת, הרי ירושלים (צילום 2009)

איור 418: ענף שקד פורח בשילוב עם פירות מהשנה הקודמת, בית כנסת סמארה (צילום 2012)

איור 422: ענף שקד, בית כנסת חמת טבריה (צילום 2010)

איור 421: ענף שקד, קפלה, מצדה, (צילום 2012)

איור 420: עץ שקד, כנסיית דיר קלעה (צילום 2012)

סיכום הופעות השקד בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 5 הפסיפסים בהם מופיע שקד:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	חמת טבריה
2			5	3	בית כנסת	ציפורי
3	נוצרי	יהודה	5	1	קפלה	מצדה
4		שומרון	6	2	כנסייה	דיר קלעה
5	שומרוני	שומרון	4	3	בית כנסת	סמארה

השקד מופיע בחמישה מבנים מהמאות רביעית עד השישית, בשכיחות דומה בין המגזרים הנוצרי, היהודי והשומרוני, בעיקר בפסיפסים מאיכות 3,²²⁹ המפוזרים בכל אזורי הארץ, למעט הנגב.

²²⁹ אשר בהם מגוון מיני הגידולים גדול ביותר, ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק כ"ב - שקמה

איור 423: גזעי שקמה עמוסים בפגות, מישור החוף (צילום 2011)

פיקוס השקמה, *Ficus sycomorus* (איור 424), נמנה עם משפחת התותיים Moraceae. לפיקוסיים תפוחת הקרויה בשם 'פגה', אשר לה מבנה מיוחד כעין כד קעור. בראש הפגה פתח סגור על ידי קשקשים רעופים הנקרא בשם 'אוסטיאול'. הפרחים הקטנים יושבים בצידה הפנימי של והחבוי של הפגה, שהיא מצעית בשרנית של התפוחת. מוצא השקמה ממזרח-אפריקה הטרופית, והיא נפוצה בבר מסודן ועד דרום-אפריקה, וגם בתימן. מאזורים אלו נפוץ העץ לארצות שלאורך החופים הדרומיים והמזרחיים של הים התיכון, כבר בתקופות קדומות, החל מ-4500 שנים לפסה"נ. השקמה הינה עץ תרמופילי, ולכן הייתה לאחד העצים הבולטים במישור החוף בארץ ישראל לאחר שהובאה לכאן באופן מלאכותי בידי האדם. השתמשו בפירותיה

של השקמה למאכל עד לתקופה המודרנית באמצע המאה ה-20. בארצות מוצאה וכנראה שגם בתקופות הראשונות להגעתה לארץ ישראל לוותה השקמה עם הצרעות הסימביוטיות המאביקות (*Ceratosolen arabicus* Mayr.), והתרבתה באופן טבעי באמצעות זרעים.²³⁰ במשך הדורות נעלמו מאביקיה,²³¹ השקמה חדלה לפתח זרעים, המשך ריבויה נעשה באופן וגטיבי בידי בני האדם ובמקום פירות תקינים פיתח העץ פירות פרתנוקרפיים²³² חסרי זרעים. באזור החוף, בשלב ראשון, מתפתחות פגות רבות מעצמן ובשלב השני הן מתפתחות לפירות עסיסיים אכילים.²³³ ניתן לעורר פגות התפתחות פרתנוקרפית בדרך מלאכותית על ידי ניקוב ועשיית חתכים בפגות בשלב השני. פעולה זו היא ה'בליסה' המוזכרת בספר עמוס: "בוקר אנוכי ובולס שקמים" (עמוס ז', י"ד).²³⁴ כתוצאה מן החיתוך או הניקוב מופרש גז אתילן המשפיע על גדילת הפגה הצעירה במהירות ותוך 3-4 ימים היא מתפתחת לפרי עסיסי גדול ומתוק, ומצדה האחד נפער חתך עמוק ושחור. השקמה הייתה גידול נפוץ במצרים העתיקה ותחילת תירבות השקמה נערך בה. בחפירות בקברים מצרים מהשושלות הקדומות (האלף השלישי לפסה"נ) ועד למאחרות (מאות שמינית עד לרביעית לפסה"נ) נתגלו חלקי העץ השונים. ביניהם נמצאו גם פגות שעברו בליסה, המלמדות על היכרות עם התהליך כבר

²³⁰ דנין סבור שלא קיימים תנאים לנביטת זרעי השקמה בישראל, ומאז ומעולם התרבתה השקמה בישראל רק באופן וגטיבי על ידי החקלאים (דנין 1990).

²³¹ עצי שקמה בליווי מאביקיהם משגשים כיום בסודאן (Zohary et al. 2012, 130).

²³² פרי פרתנוקרפי הינו פרי המתפתח ללא הפרייה.

²³³ הפירות קרויים בערבית 'ג'ומז', ושם זה משמר את הכינוי 'גמזיות' לענפים הדקים עלים נישאות הפגות <http://flora.huji.ac.il/browse.asp?action=content&keyword=%D7%A9%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%A6%D7%9E%D7%97%D7%99%D7%9D%D7%96> (פליקס 1982, 166).

²³⁴ פעולת הבליסה קרויה 'סטוף' בספרות התלמודית.

בתקופות קדומות. מחוץ למצרים גידלו את העץ לאורך חופי ישראל, לבנון, קפריסין וטוניסיה. גידלו את השקמה לשימוש בפירות למאכל²³⁵ (אך פירותיה נחשבו פחותים ולכן היו חייבים בתרומה רק אחד משישים),²³⁶ לרפואה ובעיקר לשימוש בעצה²³⁷ לבניה, לספנות ובייחוד לייצור ארונות קבורה במצרים הקדומה. בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מוזכרת השקמה כאופיינית לאזור השפלה,²³⁸ השקמה גם סימנה את הגבול בין הגליל התחתון שמגדל שקמים, לבין הגליל העליון שאינו מגדל שקמים.²³⁹ ארונות קבורה המתוארכים לתקופה הרומית והעשויים מעצת השקמה נמצאו בעין גדי, יריחו וקרנטל. שחלות מפוחמות של פגות שקמה המתוארכות לתקופה הביזנטית נמצאו בחפירות הכפר עין גדי, דבר המעיד, לדברי מלמד וכסלו, על גידול שקמים באזור בתקופה הנידונה (גליל 1966, 355-306; פליקס 1967, 155-154; זהרי 1982, 332; גליל 1993, 31-34; חומסקי 1984, 155-154; פליקס 2000, 264-259; עמר 2000, 198-194; מלמד וכסלו 2005, 96; Manniche 1989, 103; Zohary & Hopf 1994, 156-157; Zohary et al. 2012, 130-131).

ספרות יוונית ורומית²⁴⁰

תאופרסטוס תיאר את השקמה כעץ הגדל במצרים וייחודי לארץ זו. פירותיה נראים כפירות התאנה ודומים בגודלם לתאנה, מתוקים כתאנה שטרם בשלה, אינם מכילים זרעים וגדלים בכמויות גדולות על הגזע. הוא כתב שהפירות מבשילים רק לאחר בליסה באמצעות ציפורן ברזל לאחר ארבעה ימים. הוא ציין שלאחר הקטיף, הפירות יצמחו שוב ושוב פירות מאותו המקום בדיוק, ושהעצה יעילה למבחר שימושים (Theophrastus I, xiii, 5-xiv. 2; IV, II, 1-3). דיוסקורידס כתב שהעץ דומה לתאנה, העלים דומים לעלי התות, העץ נושא פרי פעמיים עד ארבע פעמים בשנה, הפירות גדלים גם על הגזע כמו בתאנה, הפרי מתוק יותר מתאנים ירוקות, ואין בו גרעינים, הפרי לא מבשיל אלא אם כן נחרץ בציפורן או ברזל. הוא ציין שפירות העץ משמשים בעתות רעב בהן לא גדלה החיטה, כי העץ מניב פירות לאורך כל השנה. דיוסקורידס כתב שהפרי טוב למעיים, אך מזיק לקיבה. עוד הוא כתב שלפני שהעץ מניב פירות עושים חתכים בגזע לאיסוף החלב, החלב נאסף, מיובש ונשמר ככדורים ומשמש לסגירת פצעים, נגד הכשות נחש ונגד כאבים (Dioscorides I, p. 178-181).

פסיפסים מארץ ישראל

השקמה התרמופילית הייתה עץ נפוץ במקומות נמוכים וחמימים, כמסתבר מן הכתובים. עיקר שימושיה נועדו להפקת עצה ופירותיה נחשבו ירודים, לכן, ייתכן שהופעותיה באומנות התקופה מעטות. מאותה הסיבה כנראה גם שעצי השקמה תוארו נטולי פירות בתבליט לכיש, המתעד את

²³⁵ פגות השקמה שימשו למאכל גם עקב הבשלתן לפני התאנים פגות (Dalby 2003, 317).

²³⁶ "כל תרומה שאין מקפידין...אלו ניטלין אחד משישים...וגמזיות ותורמסין ושעורין" (תוספתא תרומה, ה'ז).
²³⁷ "אין קוצצין בתולת שקמה בשביעית, מפני שהיא עבודה" (משנה שביעית, פרק ד', ה'), נהגו לחרות את גזע השקמה בצעירותו ('בתולת השקמה'), וליצור גדם ('סדן השקמה'). פעולה זו עוררה ניצנים רדומים בגדם, אשר ממנו צמחו נצרים שפיתחו קורות ישרות, הן 'קורות שקמה', הנוחות מאוד לשימוש בקירוי בתים ולבנייה (פליקס 2000, 262-259).

²³⁸ "סימן להרים מילין סימן לעמקים דקלים סימן לנחלים קנים סימן לשפלים שקמים" (תוספתא שביעית, פרק ז', ט').
²³⁹ "מכפר חנניה ולמעלה, כל שאינו מגדל שקמים- גליל העליון, ומכפר חנניה ולמטן, כל שהוא מגדל שקמים- גליל התחתון" (משנה שביעית, פרק ט' ב').

²⁴⁰ ביוונית- sykomorun, בלטינית- morum Aegyptium یا sycomorun (Dalby 2003, 317).

מסע סנחריב לכיבוש לכיש בשנת 701 לפסה"נ (כסלו 2000, 23-30). בעיטורים בפסיפסי ארץ ישראל ניתן להצביע בוודאות (או כמעט בוודאות) על העיטור בפירות השקמה בארבעה מקרים בלבד, וכל האתרים בהם מעוטרת שקמים מצויים בתחומי האקלים בהם עצי שקמה מסוגלים לגדול: ציפורי בגליל התחתון, חורבת לזיה וחורבת מדרס בשפלת יהודה, וסמארה במורדות המערביים של השומרון.

בעיטור מרצפת בית חג הנלוס בציפורי מעוטרת פגת שקמה בתיאור עדין, ריאליסטי ומדויק להפליא באבנים כתומות בהירות, בינות לפירות אחרים המוצגים לראווה ולמנחה (איור 60). בעיטור מכנסיית בית לזיה מוצגות בסל לראווה ולמנחה, כנראה פגות שקמה צהבהבות, פתח האוסטיאול מסומן באבנים לבנות ואדומות (איור 311). בתיאור מכנסיית חורבת מדרס, צמוד לתאנה סגלגלה מונחות בסל שתי פגות בגוונים כתומים וצורתן כעין טיפה (איור 427). בעיטור יחיד במינו ומדהים בעיצובו מחורבת סמארה מתוארים ענפים עמוסי פגות מגילאים וגדלים שונים וגוונים התואמים את הגילאים השונים הפגות, מכיוון שעיקרו של התיאור נהרס, קשה להתחקות אחר כל פרטי העיצוב (איור 428). פגות שקמה מאוכלסות לראווה ולעיטור במדליון קוציץ מכנסיית קריות לצדן מלון עגול וענבים מוארכים. בפגות אלו פי האוסטיאול ניכר באבנים שחורות וחומות, הכהות מן הפגה עצמה (איור 429).

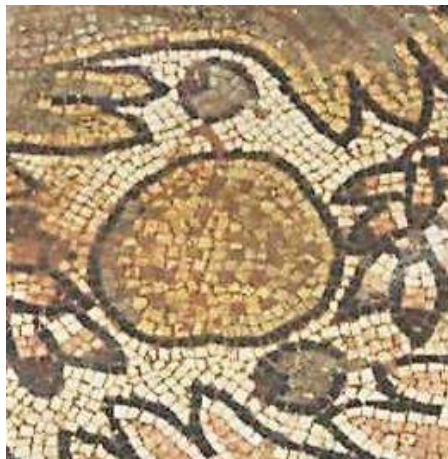
איור 426: פגת השקמה, כנסיית מדרס (צילום 2011)

איור 425: פגות שקמה בסל מעוגל, כנסיית בית לזיה (צילום 2010)

איור 424: הסל שמתחת לזרוע דמות מצרים, בית חג הנלוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 428: פגות שקמה בשילוב עם מלון עגול וענבים מוארכים במדליון קוציץ, כנסיית קריות (גבורין תשס"ו, תמונה 46)

איור 427: ענפים נושאים פגות שקמה, בית כנסת סמארה (צילום 2012)

סיכום הופעות השקמה בפסיפסים מארץ ישראל

רשימת 5 הפסיפסים בהם מופיעה שקמה

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	לא ידוע	גליל	5	3	וילה/אחר	ציפורי פסיפס חג הנילוס
2	נוצרי	גליל	6	3	קפלה	בית שאן, אל חמאם
3		יהודה	5	3	כנסייה	בית לוויה
4			6	3	כנסייה	מדרס
5	שומרוני	שומרון	4	3	בית כנסת	סמארה

השקמה מופיעה בחמישה פסיפסים מן המגזרים הנוצרי, השומרוני ומבנה ציבורי, בפסיפסים מאיכות

3 בלבד,²⁴¹ מכל אזורי הארץ למעט מהנגב, בין המאות הרביעית והשישית.

²⁴¹ בהם מגוון מיני הגידולים גדול ביותר, ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק כ"ג - תאנה

איור 429: תאנה, הרי ירושלים (צילום 2012)

התאנה התרבותית, *Ficus carica*, (איור 430) נמנית עם משפחת התותיים Moraceae, הינה עץ נשיר הגדל באזורים ים תיכוניים מובהקים. מוצא התאנה מקדמת אסיה בקרבת אגן הים התיכון, ארץ ישראל וסוריה או פרס ואפגניסטן.²⁴² גידלו את התאנה בשל ערכם המזוני של הפירות ותכולת הסוכר הגבוהה שבהם. התאנים נצרכו כפירות טריים בקיץ, כתאנים מיובשות, הן הגרוגרות או כדבילות.²⁴³ פרחי התאנה מקובצים לתפרחת המכונה בשם

פגה, וצורתה כעין אגס. פגה זו הינה מצעית בשרנית שעל שטחה הפנימי יושבים עשרות פרחים חד-מיניים. האבקת התאנים נעשית באמצעות צרעה, *Blastophaga psenes*, המתקיימת עם התאנה בסימביוזה אובליגטורית, המטילה את ביציה ברוב השחלות של הפרחים הנקביים. מחזורי החיים של התאנה והצרעה משולבים, מורכבים מאוד ומתואמים להפליא.²⁴⁴ עץ התאנה הוא דו-ביתי, הזרעים הנוצרים ברבייה מינית ברובם חסרי תועלת מבחינה כלכלית. משום כך החקלאים פיתחו דרכים וגטטיביות לריבוי באמצעות ייחורים, הרכבה וחיפוש זנים פרתנוקרפיים שאינם זקוקים להאבקה. החקלאים היוונים והרומאים כבר ידעו להאביק התאנים בטכניקת הקפריפיקציה, בה גידלו תאני שדה זכריות (תאני עיזים, *F. carica Caprificus*) המהוות בית גידול לצרעות בין עצי תאנת הגן הנקביות (*F. carica domestica*), שפירותיהם ראויים למאכל. הזרעים הקדומים ביותר שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות מגיעים מהאתר המוסטרי בגשר בנות יעקב, בערך 800,000 שנה BP. זרעים מפוחמים נמצאו באתרים מדרום-מזרח אסיה באתרים מהנאוליתית הקדומה, והזרעים הקדומים ביותר נמצאו בנתיב הגדוד ומתוארכים ל- 11,700-10,550 שנה בערך BP (PPNA, ניאוליתית קדם קרמית א').²⁴⁵ ממצאים נוספים נמצאו בחפירות בנחל זהורה מהתקופה הניאוליתית, 9,100-9,300 שנה BP ובחפירות בעתלית-ים מהתקופה הניאוליתית C, 10,000-9,500 שנה BP. תאנים נמצאו גם בחפירות בבאב-א-דרע מתקופת הברונזה הקדומה (Zohary et al. 2012: 173-174) ובאתרים נוספים מישראל, ירדן וסוריה לאורך תקופות ארוכות אלו. זרעי תאנה נמצאו גם בכרתים, ביוון ובסיציליה מ 8,650-8,400 שנה BP. נכון לעת כתיבת שורות אלו, לא ניתן להבחין בין זרעי תאנים מהבר לבין זרעים מטיפוסים מתורבתים, אולם לדעת החוקרים הממצאים הללו מייצגים ליקוט מהבר ולא טיפוסים מתורבתים. התאנה נמנית ביחד עם הגפן והזית בין שלושת העצים הראשונים שנכנסו לתרבות באגן הים התיכון, דרום טורקיה ובדרום-מערב אסיה, החל

²⁴² בגלל המורכבות של רביית עץ התאנה, עד כה טרם הצליחו להגדיר, למיין ולבודד לחלוטין את טיפוס התאנים המתורבתות ולזהות את מקורותיהן מבין תאני הבר.

²⁴³ דבילה עשויה מתאנים כתושות שהוסר עוקצן (פליקס 2000, 44-45).

²⁴⁴ בפירוט בנושא זה: Galil J., 1977. 'Fig Biology', *Endeavour* 1: 52-56; גליל ונאמן, 1979.

²⁴⁵ ולכן כסלו ועמיתיו הציעו שתחילת ביות התאנה חל בישראל (Kislev et al. 2006, 1683), אולם לב-ידון ועמיתיו סברו שאין די בנתונים אלו להוכחה (Lev-Yadun et al. 2006).

מתקופת הברונזה. התאנה נפוצה בכל אזור הים התיכון בידי הצורים, הכנענים, היוונים והרומאים. זרעים מפוחמים נתגלו באתרים כלכליתיים באזור ים המלח, קפריסין, מסופוטמיה, מצרים וסוריה. עדויות לגידול תאנים נמצאת בציור קיר ובו תיאור של אֶרֶת תאנים נמצא במצרים מהשנים 5,450-5,650 BP. מכלל העדויות המשולבות הסיקו החוקרים שהגפן, הזית והתאנה נכנסו לתרבות במקביל, כאלמנטים של חקלאות בעל, החל מתקופת הברונזה באזור אגן הים התיכון ובדרום-מערב אסיה. לכן כיום מצביעים על תאני הבר מהלבנט, מדרום טורקיה ומהחגורה האיגאית כזנים שהיוו את מאגר המקור לביות התאנה. זרעים של תאנים מסופו של מרד-בר-כוכבא נמצאו בחפירות מערות הרומח שבמדבר יהודה (קובץ 1976, 221-220; גליל ונאמן 1979; זהרי 1982, 331-332; פליקס 1984, 241; גליל 1993, 32-33; פליקס 1994, 83-96; אלון 1990, 115; שמחוני וכסלו 2004, 137-135; שמחוני וכסלו 2009, 108-111; Kisleb; Dalby 2003, 143; Safrai 1994, 136-138; Zohary et al. 2012. 126-130; et al. 2006).

תאנים מיובשות נמצאו בחפירות הרקולנאום מבניין שבדקומאנוס מאקסימוס (איור 431) ובכל אזור הוויזוב נתגלה ממצא רב של תאנים בחפירות. מצבם האיכותי של הפירות מלמד על כך שהם שומרו בייבוש בתוך כלי חרס או זכוכית, התאנים יובשו שלמות או חצויות והודקו בצורת 8 (Stefani 2010, 54).

איור 430: תאנים מיובשות, הרקולנאום, מוזיאון אנטיקוואריום בוסקוריאלה (צילום 2011)

כידוע, התאנה נמנית עם שבעת המינים בהן נתברכה הארץ,²⁴⁶ התאנה מסמלת שפע ושלווה,²⁴⁷ והיעדר התאנה מוזכר בתנ"ך כסימן לרעה.²⁴⁸ בדברי חז"ל משולבת התאנה בהוראות הלכתיות וחקלאיות כגון: פאה, שביעית, מרחק בין הנטיעות, הפרייה, חנטה והבשלה, ניקוב הפירות,²⁴⁹ אֶרֶת, שכר פועלים ועוד נושאים מגוונים.²⁵⁰

ספרות יוונית ורומית²⁵¹

הומרוס תיאר את גני הארמון של הפאיאקים ובהם בוסתנים של עצים גבוהים עשירי פירות, וביניהם גם תאנים (Homerus VII, 2). תאופרסטוס כתב על ריבוי ירוד מזרעים, על בעיה של נשירת פירות מוקדמת ופתרון באמצעות קפריפיקציה, תיאר את התאנה בהקשר לאיכות העצה, השרת העלים בטרם הבשלת הפירות בזנים אפילים, מוהל חלבי, צמחיה טובה מחוטרים, ריבוי איכותי וניבת פירות

²⁴⁶ "אֶרֶץ חֹטָה וְשֹׁעֵרָה וְגֶפֶן וְתַאנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וְדָבָשׁ" (דברים ח', ח').
²⁴⁷ "וַיֵּשֶׁב יִשְׂרָאֵל לְבֶטֶח אִישׁ תַּחַת גֶּפֶן וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ מִדֶּן וְעַד בְּאֵר שֶׁבַע כָּל יְמֵי שְׁלֹמֹה" (מלכים א', ה', ה').
²⁴⁸ למשל: "וְלִמָּה הֶעֱלִיתֵנוּ מִמִּצְרַיִם לְהֵבִיא אֶתְנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַרְעָה הַזֶּה לֹא מְקוֹם זֶרַע וְתַאנָה וְגֶפֶן וְרִמּוֹן וְיָמִים אֵין לְשִׁתּוֹת" (במדבר כ', ה').

²⁴⁹ "סכין את הפגין ומנקבין אותן עד ראש השנה" (משנה שביעית, פ"ב, ה'), היו מושחים טיפת שמן בראש הפגות כדי להקדים ההבשלה, או מנקבין אותן בקיסם יבש או טבול בשמן-לאותה המטרה. פציעת הפגה משחררת גז אתילן המזרז את ההבשלה לפני התפתחות הצרעות הסימביוטיות הגורעות מאיכות הפרי לאכילה (Low 1967, I 234; גליל 1966א; גליל 1996ב; פליקס 1994, 90; פליקס 2000, 113-114).

²⁵⁰ בהרחבה: פליקס 1994, 86-96.
²⁵¹ תאנה ביוונית- sykon, ובלטינית- ficus.

טובים באמצעות חוטרים משורש צמח האם ובעירת העץ (Theophrastus I, v, 1-2; I, i, 5-7; I, xii, 1-2; II, i, 1-3; II, ii, 2-6; II, vii, 6-viii; V, ix, 4-6). קאטו העביר הוראות לרכבת התאנה באביב, בחירת הענף הרוכב והכנתו להרכבה, תיאר אופני העתקה של שתילים עם האדמה אליה היו מחוברים ואדמות הראויות לזנים שונים של תאנים (Cato XL-XLII). וארו כתב שיש להרכיב התאנה באמצע הקיץ ושריבוי התאנה המועדף נעשה באמצעות חוטרים מפני שכך גדלים העצים מהר יותר. וארו ציין שבמקרים שבהם רוצים לייבא עצים מארצות אחרות, מיבשים התאנים על גבי מיתרים ולאחר הייבוש ניתן להעבירם ממקום למקום לשם נטיעה. בשיטה זו ייבאו תאנים מיוון ומאפריקה לאיטליה (Varro I, 41, p. 271-275). קולומלה ייעץ לטעת עצי תאנה בקצה הצפוני של כרם הגפנים כדי שלא יצלו על הגפנים וכעבור שנתיים להרכיבם בתאנים טובות, או אם יתברר שאלו עצים המניבים פירות איכותיים ניתן לטעת אותם במקום אחר כעצים בוגרים (Columella III, 21). דיוסקורידס כתב על שימושים שונים בתאנים לרפואה (Dioscorides I, p. 179-183).

אומנות יהודית של תקופת הבית השני בארץ ישראל

באופן שונה מן המצופה, למיטב ידיעתי, לא קיימים תיאורים של תאנה באומנות היהודית של ימי הבית השני (אביטל 2005, 84, 105).

אומנות חוץ

העיטור בתאנים אינו נדיר באומנות החוץ, וניתן לראותן מעוצבות בציורי הקיר מאזור הווזוב על העצים (Stefani 2010, 49), בתוך סלסלות (איור 432) או במקבצים של כמה פירות על מדפים (איור 433). בפסיפסים מצפון אפריקה תאנים מעוטרות כאלמנט קישוט, למשל במסגרת צמחית סביב לדיוקן האל שבפסיפס 'אל השנה ועונות השנה' מאל-ג'ם מטוניסיה, המתוארך לאמצע המאה השנייה (איור 434). בטורקיה נראות תאנים בקישוט מסגרת החדר של הארמון הגדול של קונסטנטינוס מאיסטנבול, המתוארך לתחילת המאה הרביעית (איור 435). בבית גאיה מאנטיוכיה, המתוארך למאה החמישית, מעוטרות תאנים המוגשות על עלה דמוי-לב (איור 436). בסלסילה מפסיפס מבית האלה אפריקה מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השלישית, מוגשות תאנים כמנהג ה'קסניה' (איור 437). המאפיינים החוזרים על עצמם בתיאורי התאנים הם: פספוס לאורך הפרי, צורת הפרי כטיפה גדולה והיות התאנה מוארכת יותר באופן יחסי לתאנים בנות זמננו.

איור 433: תאנים, אל ג'ם, טוניסיה (Blanchard-Lemee et al. 1995, 42, fig. 17)

איור 432: תאנים, פומפיי (Joseph II, VII, 2, 39), מוזיאון לארכיאולוגיה נאפולי, מס' 8968 (צילום 2011)

איור 431: תאנים בסלסלה, אופלונטיס (<http://cuisineromaine.voila.net/fruits1.h> (tm, 4.6.2012))

איור 436: תאנים מוגשות בסלסילה כמנהג ה'קסניה', בית האלה אפריקה, אל-ג'ם, טוניסיה (Blanchard-Lemme et al.) (1995, 70, Fig. 41)

איור 435: תאנים, בית גאיה, אנטיוכיה, מוזיאון אנטיקה (צילום 2010)

איור 434: תאנים, הארמון הגדול של קונסטנטינוס, איסטנבול (צילום 2010)

פסיפסים מארץ ישראל

התאנים מרבות להופיע בעיטורי פסיפסים מארץ ישראל במגוון של מצגים. עץ תאנה ללא פירות המתאר נוף חקלאי פתוח, וניכר שהעץ עבר פעילות חקלאית, כגון: גיזום וכנראה גם הרכבה (איור 438). עץ נושא תאנים בשלות (איור 439). עיטור יחיד במינו של עלה תאנה ואליו צמודה תאנה בשלה (איור 440). תאנים מוגשות בכלים כמנהג ה'קסניה' (איור 441). תאנים מוצגות בסלים לראווה ומנחה או כמנהג הביכורים, ביחד עם פירות נוספים (איור 231, איור 242). תיאור יחיד במינו בארץ ישראל של תאנים המוגשות על עלה דמוי-לב (איור 442). תאנה בודדת מאוכלסת מדליון (איור 445). כמה תאנים מאוכלסות במדליון בתפזורת (איור 446) ותאנים מוצגות ביחד עם פירות נוספים באותו המדליון (איור 410).

איור 440: סלסילה עם תאנים, מבנה ציבור צפונית לדקומנוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 439: עלה תאנה ופרי, כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 438: תאנה, ארמון פסיפס הציפורים, קיסריה (צילום 2010)

איור 437: עץ תאנה ללא פירות שעבר גיזום והרכבה, שייח' זויד (http://www.somalipress.com/guides/culture/ismailia-museum.html, 25.3.2012)

איור 443: תאנה ופירות נוספים בסל, בית-כנסת ציפורי (צילום 2010)

איור 442: תאנים ופירות נוספים בקיליקס, כנסיית בית-לויה (צילום 2010)

איור 441: תאנים על עלה דמוי-לב, כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 446: תאנה ושיזף, דומינוס פלוויט, ירושלים (צילום 2011)

איור 445: תאנה, כנסיית המרטיר, בית שאן (רשות העתיקות)

איור 444: תאנה, מנזר הגבירה מרים, בית שאן (צילום 2010)

סיכום הופעות התאנה בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 23 הפסיפסים בהם מופיעה תאנה:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר		
1	יהודי	גליל	5	3	בית כנסת	ציפורי		
2			6	3	בית כנסת	בית אלפא		
3			6	2	בית כנסת	נערן		
4	לא ידוע	גליל	5	3	וילה/אחר	ציפורי פסיפס חג הנילוס		
5			4,5	2	וילה/אחר	שיח' זויד		
6	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	כורסי		
7			3	3	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים		
8						קפלה	בית שאן, אל חמאם	
9	יהודה		5	1	כנסייה	רוגלית (חירבת ג'ופרה)		
10							קפלה	מצדה
11				3	3	כנסייה	בית לויה	
12						בית לחם, כנסיית המולד		
13			6	3	כנסייה	מדרס		
14			7	3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט		
15			5,6	3	כנסייה	קריות		
16					3	קפלה	ירושלים, כנסיית יוחנן המטביל	

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר			
17		נגב וחוף דרומי	5	1	כנסייה	ממשיית, כנסיית נילוס			
18						6	2	כנסייה	חצור-אשדוד (חורבת בניה)
19						3	3	כנסייה	שלא
20		שרון	6	2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים			
21	רומי	גליל	1,2	3	וילה/אחר	ציפורי, וילה צפונית לדקומנוס			
22		יהודה	5	1	וילה/אחר	בית גוברין, אל מקרקש			
23	שומרני	גליל	5	2	בית כנסת	בית שאן, תל איצטבא			

ב. שכיחות תאנה לפי מגזר (איור 448)

התאנה מופיעה ב- 20%-30% מן הפסיפסים בכל המגזרים, ללא העדפה בולטת.

ג. שכיחות תאנה לפי אזור (איור 449)

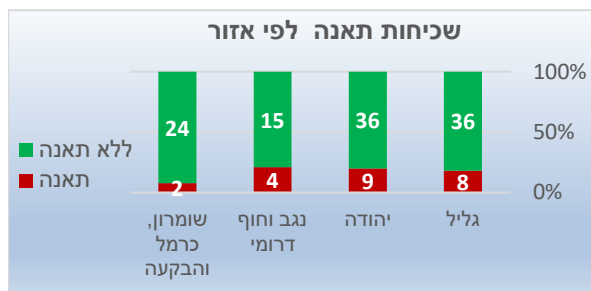
התאנה מופיעה בכ-20% מן הפסיפסים בכל האזורים, למעט השומרון.

ד. שכיחות תאנה לפי איכות הפסיפסים (איור 450)

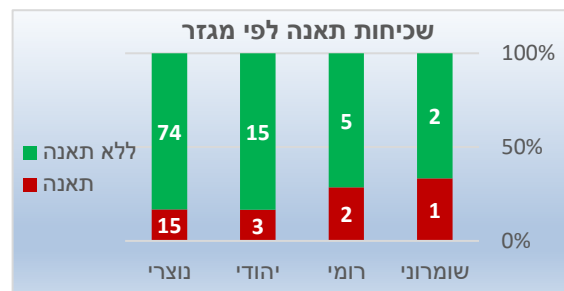
התאנה שכיחה ב-32% מן הפסיפסים מאיכות 3,2²⁵² ושכיחה הרבה פחות (10%-12%) בפסיפסים מאיכות 1 ו-2.

ה. שכיחות תאנה לפי תיארוך (איור 451)

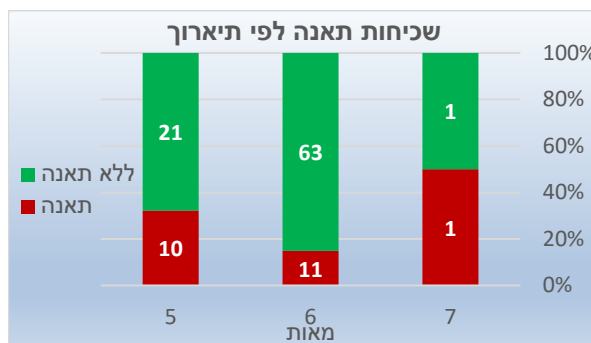
התאנה מופיעה ב-30% מפסיפי המאה החמישית, וכמחצית מכך (14%) במאה השישית. חלקה היחסי של התאנה ירד עקב ריבוי מגוון המינים והאלמנטים שנוספו לרפרטואר העיטורי במאה השישית.²⁵³

איור 448: שכיחות תאנה לפי אזור

איור 447: שכיחות תאנה לפי מגזר

איור 449: שכיחות תאנה לפי אזור

איור 450: שכיחות תאנה לפי איכות הפסיפס

²⁵² אשר בהם מגוון מיני הגידולים גדול ביותר, ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

²⁵³ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק כ"ד - תמר

התמר המצוי, *Phoenix dactylifera* L. (איור 452), נמנה עם משפחת הדקליים (Palmaceae), ומוצאו במדבריות צפון אפריקה ומדבריות ערב והמפרץ הפרסי. לשם הבשלת הפירות התמר זקוק לאקלים של חורף מתון וקיץ חם ונטול משקעים, מאידך, התמר דורש מים בקרקע ולכן גידול התמר מתאפשר בנאות מדבר. האדם אסף תמרים מן הבר כבר באלף השישי לפסה"נ והתמר נחשב לאחד העצים הראשונים שנכנסו לתרבות בעולם הישן. פרי התמר היה מרכיב חשוב בכלכלת האדם כבר בתקופה הכלקוליתית וגם חלקי העץ השונים שימשו אותו: הגזעים כקורות לבניין, הכפות

לכיסוי גגות, לטוויה ואריגה, יצירת סלים וסיבי הקליפה להכנת חבלים. במהלך תירבות התמר מוינו עצים המניבים פרי גדול יותר, בעלי ציפה עבה, ורביית העץ הושתתה על ריבוי וגטיבי באמצעות חוטרם הגדלים ליד עצי נקבה המניבים פרי איכותי. עץ התמר הינו דו-ביתי והאבקתו הטבעית נעשית באמצעות הרוח, אולם האדם למד, כנראה, כבר בימי חמורבי במסופוטמיה (1750-1792 לפסה"נ), להאביק התמרים באופן מלאכותי. בחפירות ארכיאולוגיות לא נתגלו שפע ממצאים המלמדים על גידול התמר, אך מניחים שזאת עקב העובדה שמירב החפירות נערכו באתרים קרים מדי לגידול תרבותי של התמר. הגלעינים מעטים שנתגלו במצרים, ישראל, עיראק ופקיסטן המתוארכים לאלף השמיני והשביעי BP, כנראה, מייצגים איסוף תמרים מן הבר. הממצאים הראשונים המיוחסים לתמרים מתורבתים נתגלו בבקע הירדן, במסופוטמיה התחתונה, בארידו (Eridu, בעיראק של ימנו), והם מתוארכים בערך ל- 6,000 שנה BP. בתולילאת ר'סול וב'מערות המטמון' שבנחל משמר הממצאים מיוחסים לתקופה הכלקוליתית, וביריחו הם מיוחסים לתקופת הברונזה הקדומה. מתקופת הברונזה ואילך - הממצאים, העיטורים והכתובים מעידים על התבססות גידולי התמר באזורים היבשים של דרום-מערב אסיה ולכן מסיקים שבאזורים אלו התמקד תירבות התמר. תמרים מיובשים וזרעי תמר מיובשים ומפוחמים המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה נמצאו במבחר אתרים לאורך מצוק ההעתקים שבמדבר יהודה וכתף יריחו. גלעיני תמרים מפוחמים רבים, משני זנים לפחות, מהתקופה הביזנטית נמצאו בכפר עין גדי (אלון 1990, 119-120; כסלו 1996, 137-142; עמר 2000, 194; מלמד וכסלו 2005, 97; שמחוני וכסלו 2004, 135-137; לונדון 2005; כסלו 2009; שמחוני וכסלו 2009, 108-111; Zohary et al. 2003, 74-77; Kislev 2003, 138-139; Safrai 1994, 174, 131-134, 2012).

עץ התמר, כידוע, נמנה עם ארבעת המינים²⁵⁴ ושבעת המינים²⁵⁵. חשיבותו הכלכלית והתרבותית ניכרת בתיאורים רבים מן התנ"ך כסמל ליופי והדר²⁵⁶ והוא מוזכר בהקשר לתיאורי מקום ומקווי מים.²⁵⁷ חשיבות התמר בתקופות הרומית והביזנטית ניכרת באזכורים הרבים של התמר בדברי חז"ל, במגוון נושאים הלכתיים וחקלאיים, כגון: מעשרות,²⁵⁸ גדיד,²⁵⁹ האבקה,²⁶⁰ הרכבה²⁶¹ ופאה.²⁶²

ספרות יוונית ורומית²⁶³

תאופרסטוס הכיר את התמר היטב ותיאר אותו בהקשר לאיכות העצה (Theophrastus I, v, 1-2; I, vi, 2-4), מנה אותו בין העצים המתורבתים ירוקי העד (Theophrastus I, ix, 1-3), הבחין בין עץ זכר לעץ נקבה ותיאר את דרך ההאבקה המלאכותית (Theophrastus I, xiii, 4-5; II, viii, 3-4), כתב שהעץ גדל במקומות יבשים ומוצא את מימיו מהלחות שבאדמה ומהטללים (Theophrastus IV, iii, 5-iv, i). וארו תיאר את סיבי עץ התמר כמתאימים לייצור כלים בחווה כגון: סלים, מחצלות ומניפות, הוא הכיר 'תמר סורי' הגדל ומניב פירות בארץ יהודה אך לא באיטליה (Varro I, 21, p. 239; II, 1, p. 331). וירגיליוס ציין את התמר כעץ המסמל ניצחון במשחקים האולימפיים (Vergilius III, p. 324). צלוסוס תיאר את המאכלים הטובים לקיבה וביניהם תמרים (Celsus II, 24).

אומנות יהודית של תקופת הבית השני בארץ ישראל

התמר הנמנה עם שבעת המינים, הלולב הנמנה עם ארבעת המינים והסמליות הרבה של העץ מעלים את הצפייה לזיהוי עיטורים של עצי התמר, הלולב, כפות התמרים והסנסנים באומנות היהודית. אולם כנראה שמצאי התיאורים של התמר נמוך מן המצופה.²⁶⁴ במקרים מסוימים ניתן להצביע על זיהוי וודאי של עצי תמר המתוארים על מרכיביהם, למשל על נר דרום (איור 453) ועל גלוסקמה מירושלים (איור 454). תיאור התמר נפוץ יותר על מטבעות, באמצעות תיאורים של כפות תמרים, למשל, על מטבע יהוחן (משורר 1997, 262, לוח 10, ג4), מטבע אלכסנדר ינאי (משורר 1997, 281, לוח 29, פ1), מטבע הורדוס (משורר 1997, 296, לוח 44, 49) או באמצעות שילוב של כפות תמרים

²⁵⁴ "וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן, פְּרֵי עֵץ הַדָּר כַּפֹּת תְּמָרִים..." (ויקרא כ"ג, מ').
²⁵⁵ "אֶרֶץ חֹטֵה וְשֹׁעֵרָה, וְגִפְנֵי וְתַאֲנָה וְרִמּוֹן; אֶרֶץ-זֵית שֶׁמֶן, וְדָבֶשׁ" (דברים ח', ה'), וכידוע, הדבש מתייחס לדבש המופק מן התמרים.

²⁵⁶ "זאת קומתך דמתה לתמר" (שיר השירים ז', ח').

²⁵⁷ "וַיָּבֹאוּ אֵילָמָה וְשֵׁם שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה עֵינֹת מֵיָם וְשִׁבְעִים תְּמָרִים..." (שמות ט"ו, כ"ז); "וְאֶת-הַגָּב וְאֶת-הַפֶּקֶר בְּקַעַת יָרֵחוֹ עִיר הַתְּמָרִים..." (דברים ל"ד, ג'); ובהרחבה אצל פליקס 1984, 113-114.

²⁵⁸ "דבש תמרים ר' אליעזר אומר חייב במעשרות" (תוספתא תרומות, פרק ט', ט').

²⁵⁹ "פועלין שהיו עוזרין בתאנים וגודרין בתמרים" (תוספתא מעשרות, פרק ב', ט"ו),

²⁶⁰ "ששה דברים עשו אנשי יריחו שלשה ברצון חכמים ושלשה שלא ברצון חכמים מרכיבין דקלים" (תוספתא פסחים, פרק ג', ט"ו); ההרכבה בתמרים היא ההאבקה (פליקס 1994, 119-122; כסלו 1994; פליקס 2000, 258).

²⁶¹ "ואין מרכיבין זיתים ברכב של תמרה מפני שהוא אילן באילן" (תוספתא כילאיים, א', ז').

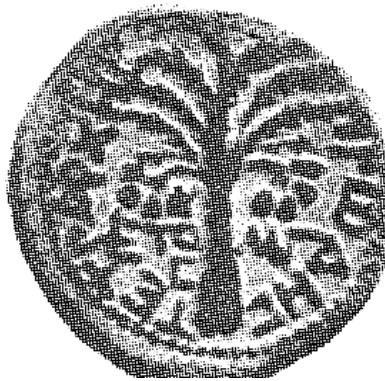
²⁶² "...והגפנים והרימונים והזיתים והתמרים, חייבין בפיה" (משנה פיה, פרק א', ה').

²⁶³ פרי התמר ביוונית daktulos, phinix, phoinikobalanos, בלטינית-dactylus; עץ הדקל ביוונית

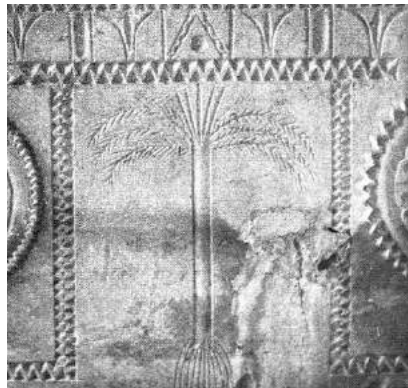
palma, בלטינית phoenix.

²⁶⁴ וכנראה שחלק מהעיטורים שהוגדרו על ידי החוקרים כעצי תמר או ענפיהם אינם ניתנים להגדרה כזאת (אביטל 2005, 98-103).

ועצי תמר משני הפנים של אותו המטבע (איור 455).²⁶⁵ בתקופת מרד בר כוכבא העיטור בתמר ומרכיביו נפוץ על מטבעות בהם נראים עצי תמר נושאי פירות וסלים (משורר 1997, 317, לוח 65, 229) ואגודות של ארבעת המינים (משורר 1997, לוח 65, 229). בנוסף לתיאורים שנמנו למעלה, קיימים שרטוטים סכמתיים מאוד, בקווים פשוטים ומינימאליים של עצי תמר וכפות תמרים, למשל, על חזיתות של גלוסקמות מירושלים (Rahmani 1994, 110, Pl. 18, No. 127; 1994, 132, Pl.) (32, No. 226:F).

איור 454: מטבע הורדוס אנטיפס (משורר 1997, 301 לוח 49 מס' 91א')

איור 453: חזית גלוסקמה, ג'בל א-ראס, ירושלים (רחמני 1978, 109)

איור 452: נר דרום (יהודאי) (זומן 1972, 123, 162 מס')

אומנות חוץ

אזורי הגידול המועדפים על עץ התמר הם יובשניים וחמים, רק באזורים אלו התמר מניב פירות ולכן תפוצתו הייתה מוגבלת לאזורים אלו. ב'פסיפס הנילוס' מאיטליה, המתוארך למאה הראשונה לפסה"נ, נראים עצי תמר עמוסי תמרים על גדות הנילוס (איור 456). אולם עקב היותו עץ מניב פירות רק באזורים חמים, נראה שהופעתו באומנות מאיטליה מוגבלת ולרוב העץ מעוצב ללא פירות. בצירי קיר מווילה דה-ליוויה מרומא ובווילות נוספות מפומפיי מעוטרים עצי תמר ללא פירות (Settis 2008, 39, 2010; Stefani 13). מאידך תמרים מיובשים נראים בצירי הקיר מאזור הוונזוב, ונראים על גבי מדפים או בקערות וסלילות, למשל בצירי קיר מהרקולנאום, מ'בית הצבי' (*Casa di Cervi*) מוגשים תמרים מיובשים בקערית²⁶⁶ (איור 457).²⁶⁷ תמרים מיובשים מעידים על תיאורים של עונת החורף, בהיעדרם של פירות טריים בעונה זו (De Caro 2001, 71-72). ייתכן אף שיש בכוחם להעיד על ייבוא של תמרים מארצות חמות, כפי שמסר אתניוס בכתביו על התמרים שיובאו מארץ יהודה עבור אוגוסטוס הקיסר ומניחים שתמרים אלו היו מיובשים (לונדון 2005, 83; בן יהושע ויוספסברג-בן יהושע 2009, 40). סנסן תמרים טריים נראה בפסיפס מאזור רומא המתוארך לסוף תקופת הדריאנוס (איור 458). כפות תמרים כסממן לניצחון מעוצבות משני עברי כרכרה בפסיפס ממרידה (Merida) בלוסיטניה (Lusitania) שבמערב ספרד (Dunbabin 1999, 320, Fig. 316) וגם בפסיפס המתאר

²⁶⁵ על מטבעות מלחמת היהודים ברומאים מעוטרים עצי תמר הנושאים פירות, עם שני סלים מעברי הגזע על הפן האחד, ושתי אגודות של ארבעת המינים על הפן השני (משורר 1997, 315, לוח 63, 211).

²⁶⁶ בכל תמר נעוצה מטבע, דבר המלמד על היות צלחת זו מתנה שהוגשה לפטרונים בסוף דצמבר, לקראת השנה החדשה. מתנה זו הוגשה על ידי אנשים שלקוחותיהם היו פטרוניהם, והמטבע הנעוץ בתמר סימל הצלחה ומזל טוב לקראת השנה החדשה (Blanc 1992, 195, Fig. 245; De Caro 2001, 71-72).

²⁶⁷ וצירורים נוספים של תמרים מיובשים על מדפים, בתוך קערות או סלילות: De Caro 2001, 9; 20; 37; 49 Fig. 15; 61 Fig. 34; 71 Fig. 48;

ניצחונות בתחרויות ספורט ואתלטיקה מטוניסיה, ממוזיאון גפסה (Gafsa), המתוארך למאות שנייה-שלישית (Blanchard-Lemee et al. 1995, 193, Fig. 139). עצי תמר נושאי פירות גדולים מעוטרים בפסיפס הארמון הגדול של קונסטנטינוס מאיסטנבול לתחילת המאה הרביעית (איור 459). מסביב לבתי העיר יריחו שבמפת מידבא המתוארכת למאה השישית, מעוטרים עצי תמר סכמתיים, חלקם נושאים סנסני תמרים (איור 460), עצי תמר נושאים פירות מעוצבים גם בכנסיית סנט ג'ורג' ממידבא המתוארכת לאמצע המאה השישית (Piccirillo 1993, 179, Fig. 250). בפסיפס 'בית האלה אפריקה' מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השלישית, מעוצבים תמרים בסלסילה כמנהג ה'קסניה' (איור 461).

איור 455: עץ תמר, פסיפס הנילוס, מוזיאון פלסטרינה (צילום 2011)

איור 458: עץ תמר נושא פירות, הארמון הגדול של קונסטנטינוס, איסטנבול (צילום 2011)

איור 457: תמרים, פסיפס מאזור רומא (Blanc 1992, 107, fig. 138)

איור 456: תמרים בקעריט, ציור קיר מהרקולנאום, מוזיאון לארכיאולוגיה בנאפולי, מס' 8645 (צילום 2011)

איור 460: תמרים מוגשים בסלסילה כמנהג ה'קסניה',
בית האלה אפריקה, אל-ג'ם, טוניסיה (Blanchard-
(Lemme et al. 1995, 69, Fig. 40

איור 459: עצי תמר באזור יריחו, מפת מידבא
(Piccirillo 1993, 62)

פסיפסים מארץ ישראל

עצי התמר אינם מרבים להופיע בפסיפסים מארץ ישראל. עצי התמר מעוצבים בעיצובים ייחודיים ומקוריים המתארים את העץ וגזעו הייחודי, כפות תמרים וסנסנים עם פירות אדמדמים-כתומים. תפקידם של העצים לקשט את הפסיפס, לסמל את יכולותיהם של חקלאי האזור ותפארת תנובתם, לתאר נוף כפרי פתוח ובעיצובים סכמתיים העצים משמשים כחוצצים בין פנלים או מדליונים וממלאים חלל (*horror vacui*). בתיאורים הריאליסטיים הסנסנים עם הפירות משולבים בנופם של עצי התמר באופנים שונים: בחלקו התחתון של נוף העץ (איור 462, איור 463), בחלקו העליון (איור 464) או בינות לכפות התמרים (איור 465). תיאורים אלו מעידים על ההתבוננות הבלתי אמצעית של מעצבי הרצפות בנופם של עצי התמר שהניבה עיצוב יצירות אינדיבידואליות בכל פסיפס ופסיפס. גם עצי תמר נטולי פירות, כנראה עצי זכר, מעוצבים בחלק מהפסיפסים, תפקידם של עצים אלו לעטר את הפסיפס באמצעות עץ מרשים ביופיו וגובהו (איור 466) או באמצעות עצים המתארים נוף כפרי פתוח (איור 467). עצים סכמתיים שתפקידם מילוי חלל ויצירת חציצה משולבים בשורות לינאריות או משובצים בין מדליונים (איור 468, איור 469). סנסנים עם תמרים בשלים נראים בעיצוב ייחודי ומרהיב ביופיו מבית הכנסת השומרוני סמארה (איור 470) וסנסן הנושא שלושה תמרים בעיצוב יחידאי משולב בתוך מדליון בינות לתיאורי פירות נוספים על רצפת מנזר הגבירה מרים מבית שאן (איור 471).

לולב התמר משמש כענף בעל תפקיד פולחני יהודי סמלי, וככזה הוא משולב בפנל המקדש בצדדי ארון הקודש ולצדן של המנורות. גם בתיאורים אלו של כף התמר, עם היותם חלק מתבנית סטריאוטיפית הכוללת את כלי המקדש, ומראם האחיד והדומה של הלולבים - נראים עיצובים ייחודיים בין הפסיפסים, למשל, חלק מהלולבים סגורים וקשורים באגודה לשאר המינים (איור 85), אחרים פתוחים ואינם קשורים למינים האחרים (איור 473) ועוד שינויים מקומיים ניכרים בעיצוביהם של הלולבים שבפסיפסים השונים.

איור 464: עצי תמר, בית כנסת סמארה (צילום 2012)

איור 463: עץ תמר, כנסיית בית לחם הגלילית (צילום 2011)

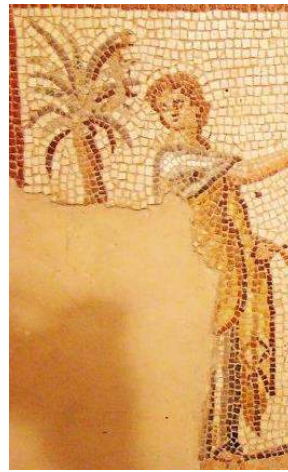
איור 462: עץ תמר בעונת הסתיו, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

איור 461: עץ תמר, 'קלוקריה', בית מרחץ קיסריה (צילום 2011)

איור 467: עצי תמר, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

איור 466: עץ תמר, בית דיוניסוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 465: עץ תמר, בית כנסת מעון-נירים (צילום 2010)

איור 470: סגן קטן של תמרים, מנזר הגבירה מרים, בית שאן (צילום 2010)

איור 469: מכבד תמרים, בית כנסת סמארה (צילום 2012)

איור 468: עצי תמר סכימתיים, כנסיית שקמונה (Biran 1964, Photos)

איור 472: לולב, בית כנסת יריחו (צילום 2010)

איור 471: המנורה הימנית ואגודת הלולב, בית כנסת ציפורי (צילום 2010)

סיכום הופעות תמר בפסיפסי ארץ ישראל

ב. רשימת 16 הפסיפסים בהם מופיע תמר:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	מופע	שם האתר
1	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	לולב	חמת טבריה
2			5	3	בית כנסת	לולב	ציפורי
3			6	3	בית כנסת	לולב	בית אלפא
3						עץ	בית אלפא
4		יהודה	5	1	וילה/אחר	לולב	חולדה
5		נגב וחוף דרומי	6	3	בית כנסת	עץ	מעון-נירים
6		שומרון, כרמל והבקעה	6,7	1	בית כנסת	לולב	יריחו
7	לא ידוע	גליל	3	3	וילה/אחר	עץ	ציפורי בית דיוניסוס
8			6,7	1	וילה/אחר	עץ	בית שאן, אתר אכסניית הנוער
9	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	עץ	בית לחם הגלילית
10				3	מנזר	פירות	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
11		נגב וחוף דרומי	4,5	1	מנזר	עץ	עירא (תל)
12		שומרון, כרמל והבקעה	4	2	כנסייה	עץ	שקמונה, כנסייה
13			6	2	כנסייה	עץ	דיר קלעה
14			5,6	2	וילה/אחר	עץ	קיסריה, קלוקריה, בית המרחץ
15	שומרני	גליל	5	2	בית כנסת	ענף	בית שאן, תל איצטבא
16		שומרון, כרמל והבקעה	4	3	בית כנסת	עץ, פירות	סמארה

ג. הופעות תמר לפי מגזר (איור 474)

היהודים עיטרו את התמר בעיקר בהקשר לארבעת המינים, השומרונים והנוצרים שילבו התמר כמוטיב בעל ערך עיטורי של עץ נאה המיטיב לתאר את רקע הנוף המקומי ובשל ערכו הכלכלי של

העץ ופירותיו. השומרונים עיטרו בתמר ב-66% מן הפסיפסים (שניים מתוך שלושה); היהודים ב-33% והנוצרים רק ב-7% מן הפסיפסים.

בחמישה פסיפסים מתוך ששת הפסיפסים היהודיים, הלולב מייצג את עץ התמר, כלומר הצגתו היא פולחנית. גם הייצוג שלו באמצעות עץ בבית הכנסת של מעון-נירים לצד המנורות, מביע את הקשרו הפולחני. כך שניתן לסכם שהעיטור באמצעות תמר אצל היהודים נעשה בהקשר לארבעת המינים וקדושת העץ. בעשרת הפסיפסים האחרים ובבית כנסת בית אלפא בפנל עונת הסתיו, העץ מתאר עונה, מלאכה ונוף חקלאיים, ממלא חללים ומשמש כעץ בעל ערך עיטורי. ככלל ניתן לסכם שעץ התמר איננו מרבה להופיע בפסיפסי התקופה למרות היותו עץ בעל ערך כלכלי רב. כנראה, פירותיו הקטנים והכהים לא היוו אטרקציה חזותית, ומשום כך לא נכללו ברפרטואר הפירות שנבחרו לעיטור. בפעמים הבודדות שהתמר מעוטר הוא מיוצג באמצעות העץ הנאה עצמו.

ד. שכיחות תמר לפי אזור (איור 475)

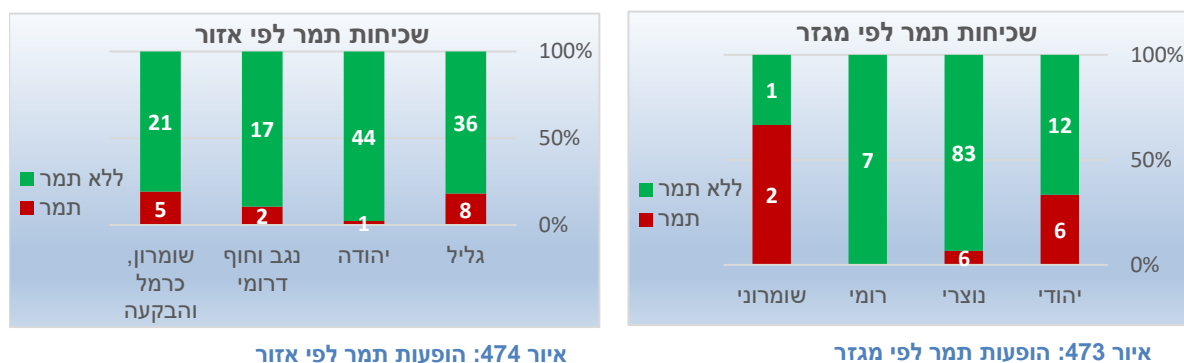
התמר מעוטר באזורים נמוכים של הגליל והשומרון, בבקעת הירדן, בקעת בית שאן וברצועת החוף. שכיחותו באזורים אלו תואמת את האזורים חמים בהם העץ מסוגל להניב פירות. שמונה פסיפסים מהם (50%) ממוקמים בבקעת בית שאן, עמק הירדן, בקעת הירדן והחוף הדרומי-אזורים בהם מתרכז גידול התמרים עד ימינו.

ה. שכיחות תמר לפי איכות הפסיפסים (איור 476)

התמר שכיח ב-10% מן הפסיפסים מאיכות 1 ו-2, ובשכיחות כמעט כפולה מכך (18%) בפסיפסים מאיכות 3.²⁶⁸

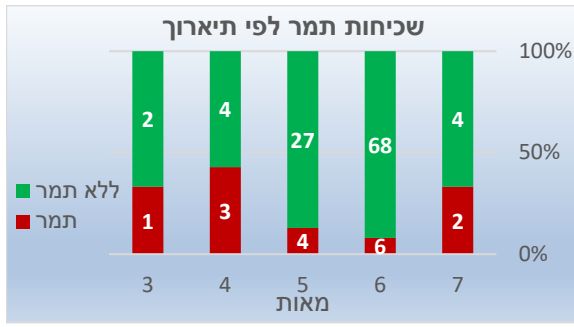
ו. שכיחות תמר לפי תיארוך (איור 477)

התמר שכיח ב-35%-40% מן הפסיפסים מהמאות השלישית והרביעית. במאות החמישית והשישית שכיחותו יורדת לרבע -8%-13%. חלקו היחסי של התמר ירד עקב ריבוי מגוון המינים והאלמנטים שנוספו לרפרטואר העיטורי במאות החמישית והשישית.²⁶⁹

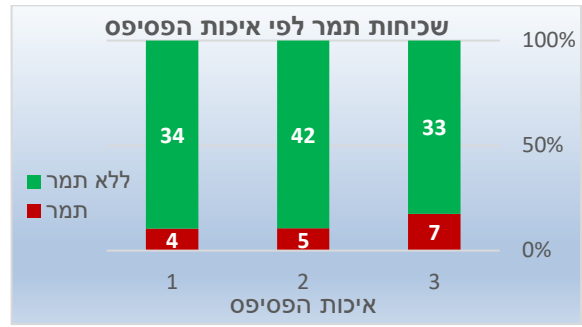

²⁶⁸ בהם מגוון המינים המעוטר גדול ביותר, ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

²⁶⁹ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

איור 476: שכיחות תמר לפי תיארוך

איור 475: שכיחות תמר לפי איכות הפסיפס

פרק כ"ה - תפוח

התפוח התרבותי, *Malus x domestica* Borkh.²⁷⁰ (איור 478), הינו עץ נשיר ממשפחת הוורדיים, Rosaceae. אזור גידולו הטבעי של תפוח הבר משתרע בין קווי רוחב 33° - 65°, ודרומה מזה עד קו מעלות הרוחב של 31° באזורי ההרים. העץ משגשג באזורים בהם החורף מספק 'מנות צינור' לצבירת קור הנחוץ לעץ להשלמת התרדמה והתעוררות הניצנים באביב. מבחינה טקסונומית, הסוג *Malus*, הוא סוג נרחב ובו נכללות כמה יחידות, תת-יחידות וסדרות. הסוג מכיל כ-15 מינים ילידים מהבר, שרובם ניתנים להאבקה ביניהם והם יוצרים בני כלאיים פוריים או פוריים חלקית. אוכלוסיות הבר של התפוח מתרבות באמצעות זרעים, פירותיהם קטנים יחסית (1.5-3.0 ס"מ קוטרם) והם מגוונים בצורותיהם, בצבעם ובטעמם. בהתבסס על נתונים מורפולוגיים וכלים גנטיים אחדים, החוקרים בני זמננו מסכימים, שאבי התפוח התרבותי הוא מין הבר, *M. sieversii* Lebed. הנפוץ ביערות התפוח בהרי טיאן-שאן (Tian Shan), במזרח קזחסטן שבמרכז אסיה (איור 479). העץ הופץ מערבה באמצעות שיירות מסחר על 'דרך המשי', בערוצים שעברו מסין דרך המזרח התיכון והים השחור אל המערב. כמה מינים של תפוחי בר, 'crab-apples', העניקו תרומה למאגר הגנטי של התפוח התרבותי. המין *M. orientalis* (איור 480), הנפוץ במערב רוסיה, הקווקז וטורקיה, תרם את תכונות הפריחה המאוחרת, אדפטציה למגוון בתי גידול ומשכי זמן ארוכים לאחסון. המין *M. sylvestris* (איור 481), הנפוץ בכל אירופה מבריטניה ועד לבלקן, בעל הפירות הירוקים-צהבהבים, כנראה מעורב בהעשרה גנטית לתפוחי הסיידר ממערב אירופה. מרבית צורות הבר של התפוח ניתנות להכלאה עם התפוח התרבותי וגם בינם לבין עצמם וההכלאות פוריות או פוריות חלקית. עצים של תפוחי בר באנטוליה ובבלקן שימשו בעבר ככנות, *in situ*, להרכבת זנים נבחרים של תפוחים, דבר שגרר הכלאות ספונטניות בין זני הבר והזנים המתורבתים. לאחר התערבות האדם ותחילת התירבות נשבר בידוד אוכלוסיות הבר ואוכלוסיות התרבות נקשרו במיני הבר. התפוח נלקט מן הבר בתקופות הניאוליתית והברונזה, ונכנס לתרבות רק באלף הראשון לפסה"נ, מאוחר יחסית לעצים המסורתיים כמו הזית והגפן. ריבוי נעשה בתחילה באמצעות זרעים, וההכלאות עם זני הבר בעלי הפירות הקטנים היו בלתי נמנעות. שרידים של חלקי תפוחים מפוחים מהתקופות הניאוליתית והברונזה נמצאו באתרים רבים מאירופה: בשוויץ, יוגוסלביה, הונגריה, פולין, צ'כוסלובקיה, אוסטריה, גרמניה ודנמרק. חצאים של תפוחי עץ קטנים מיובשים על חוטים נמצאו בין המנחות שבקברים מאור, ממסופוטמיה, מהאלף החמישי BP, והם כנראה מייצגים יבוא של תפוחי עץ או את תחילתו של הביות של תפוחי הבר הקטנים באזור זה. תפוחי עץ מפוחים מהמאה העשירית לפסה"נ נמצאו בקדש ברנע (Cohen & Bernick-Greenberg 2007, 363) ולדעת זהרי ועמיתיו הם מלמדים על תחילתו של גידול חקלאי בנווה המדבר. בתקופות הקלאסיות תירבות התפוח היה תלוי כמעט לחלוטין בשיטות וגטטיביות באמצעות טכניקת ההרכבה ורק החל מתקופות אלו התאפשר גידול אינטנסיבי באירופה, דרום-מזרח אסיה, הקווקז ומרכז אסיה (פליקס 1967, 99; שפיגל 1976, 287; חומסקי 1984, 104; גלפט-רייך 1990, 107; פליקס 1994, 138-142; צור ועמיתיו 2000, 4-9;

²⁷⁰ לפי שיום בינומיאלי המוסכם על החוקרים בני זמננו (Forsline et al. 2003, 2).

Safrai 1994, 143; Forsline *et al.* 2003, 1-15; Coombes 2004, 171; Juniper & (Mabberley 2006, 46-80; Richards *et al.* 2009; Zohary *et al.* 2012, 5, 115, 135-138) התפוח מוזכר בתנ"ך כאחד מעצי השדה המשובחים בעלי פירות מתוקים²⁷¹ וכמוטיב אקסקלוסיבי לעיצוב על תכשיטי כסף.²⁷² בדברי חז"ל התפוח מוזכר בנוגע להלכות כלאיים,²⁷³ ריסוק והחמצתו,²⁷⁴ הכנת יין תפוחים²⁷⁵ ושימושו לרפואה.²⁷⁶

איור 478: אזורים במרכז אסיה בהם נאסף *M. sieversii* בין השנים 1996-1989 (Forsline *et al.* 2003, Fig. 11)

איור 477: עץ תפוח תרבותי טיפוסי, יסוד המעלה (צילום 2013)

איור 481: תפוח בר *M. sieversii*, קזחסטן (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/8305211>) (19.10.2012, stm)

איור 480: תפוח בר *M. sylvestris* subsp. *orientalis*. (Zohary *et al.* 2012, Pl. 14A)

איור 479: תפוח בר *M. orientalis*, הגן הבוטני האוניברסיטאי בגבעת רם (באדיבות דר' אורי פרגמן-ספיר)

²⁷¹ למשל: "וריה אפך כתפוחים" שיר השירים (ז', ט'); "כתפוח בין עצי היער כן דודי בין הבנים בצלו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי" (שיר השירים ב', ג'); היעדרו מלמד תקופה קשה: "הגפן הובישה והתאנה אמללה רמון גם תמר ותפוח כל עצי השדה יבשו" (יואל א', י"ב).

²⁷² "תפוחי זהב במשכיות כסף" (משלי כ"ה, י"א).

²⁷³ "התפוח והחזרד, הפרסקים והשקדין, והשיזפין והרימין, אף על פי שדומין זה לזה, כלאים זה בזה" (תוספתא כלאיים, פרק א', ד).

²⁷⁴ "תפוח שריסוקו ונתנו לתוך עיסה וחימצה" (ירו' תרומות, פ"י, א', נ" ע"ב).

²⁷⁵ "דבש תמרים ויין תפוחים וחומץ סתוניות מברכין עליהם כדרך שמברכין על המורייס" (תוספתא ברכות, פרק א', ד).

²⁷⁶ "השוכר את הפועל להביא ענבים ותפוחים ודרמסקנות לחולה" (תוספתא בבא מציעא, פרק ז', ב'); ובהרחבה: פליקס 1994, 142-140.

ספרות יוונית ורומית

הומרוס תיאר במאה השביעית לפסה"נ את גני הארמון של הפאיאקים ובהם בוסתנים של עצים גבוהים עשירי פירות וביניהם תפוחים (Homerus VII,107). סטראבו תיאר את האזורים של צפון אסיה הקטנה, לחופי הים השחור, כאזורים עשירים במים ועשירים בעצי פרי נפלאים וביניהם התפוח (Strabo XII, 3 (16)). תאופרסטוס תיאר פעולות חקלאיות ועובדות הנוגעות לגידול עץ התפוח: גיזום לעיצוב נוף העץ, ריבוי איכותי מחוטרים והרכבה, ריבוי ירוד מזרעים, ציין צמיחת חוטרים צעירים מהגזע, כתב על נזקי תולעים ושיבח את איכות העצה (Theophrastus I, iii, 3-5; I, v, 1-2; Ivi,) (2-4; II, ii, 2-6; II, v, 2-4; IV, viii, 2-4). וארו תיאר זני תפוחים המניבים פירות פעמיים בשנה, כתב שניתן להרכיב אגס על גבי תפוח, ציין שריבוי התפוח צריך להיעשות באמצעות רוכבים מעץ בעל פירות טובים יותר משל עץ הכנה ומסר הוראות לשימור הפירות (Varro I, 7, p/ 197; I, 40,) (pp. 269-271; I, 59, p. 297). קאטו מסר הוראות מפורטות להרכבה באביב ולהכנת הרוכב מענף המתאים ותיאר את הדרך בה צריך לעדור האדמה ולהכינה לזריעה, מרחקי הזריעה ועומק הזרעים וכיסויים (Cato pp. 59-67, 40-48). קולומלה ייעץ לטעת עצי תפוח בקצה הצפוני של כרם הגפנים, כדי שלא יצלו על הגפנים, כעבור שנתיים ניתן להרכיבם בזנים איכותיים או אם יתברר שאלו עצים המניבים פירות טובים ניתן לטעת אותם במקום אחר כעצים בוגרים (Columella III, 21, p. 439). פליניוס תיאר את ריבוי התפוח מייחורים ובאמצעות הברכה (Plinius XVII, 21). צלוסוס ציין את המאכלים הטובים לקיבה וביניהם תפוח מאמריה (אמליה כיום, Amelia, במרכז איטליה) (Celsus II, 24). גלנוס ציין את השפעותיו המועילות של התפוח על פעולות המעיים (Galenus II, p. 89,) (Price 1991, 96-97). הנזיר סבאס נמנע מלאכול תפוח בעת עבודתו בגן המנזר (Price 1991, 96-97).

אומנות יהודית של ימי הבית השני

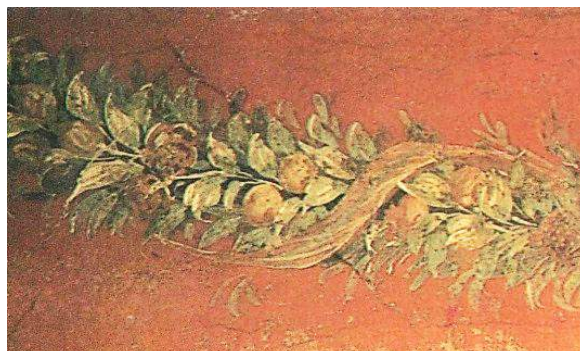
באומנות היהודית של תקופת הבית השני כנראה שאין הופעות של תפוח להוציא עיטור יחיד במקטע קטן שנותר מציור קיר של מחרוזת פרחים מהעיר העליונה של ירושלים (אביגד 1980, 157, תמונה 167), דגם זה מהווה העתק של מחרוזת עטורות עלים ופירות, ביניהם גם תפוחים, שהיו נפוצות בציורי הקיר של איטליה, להלן.

אומנות חוץ

בציורי קיר מאיטליה המתוארכים למאה הראשונה לפסה"נ, למשל מרומא, מבוסקוריאלה ומפומפיי מעוטרים תפוחים המשולבים בינות עלים ופירות נוספים על מחרוזות צומח (איור 483) (Fittschen 1996: 419 Fig. 81; 158, Fig. 16; Bragantini 1996: 148, 158). תפוחים המוגשים בצנצנות זכוכית מעוצבים בציורי הקיר מאיטליה (איור 484) (De Caro 2001, 64-65, Fig. 39). תפוחים משולבים במסגרות צמחיות המעטרות מדליונים, למשל, מפסיפס אננאויסי (Ananeosis), אנטיוכיה, מהמאה החמישית (Cimok 2000, 244-245) ובפסיפס 'אל השנה וארבע העונות' מאל ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השלישית (Blanchard-Lemee et al. 1995, 42, Fig. 17).

איור 483: תפוחים בצנצנת זכוכית, אחוזת Giulia
'Felice, פומפיי, מוזיאון נאפולי לארכיאולוגיה, מס'
8611 (צילום 2011)

איור 482: גירלנדה עטורת עלים ופירות, פומפיי
(Jashemski 1979, 270, Fig. 402)

פסיפסים מארץ ישראל

פירות שהוגדרו כתפוחים בעבודה זו ענו על שני התנאים הבאים: הפרי מעוגל וגדול יחסית (גדול מאגס ותאנה, קטן ממלון עגול) ופירות מעוגלים וגדולים בגוון אדום שקביעת צבעם התאפשרה רק במקרים של נגישות אל הפסיפס או שימוש בתמונות צבע. זיהוי הפירות כתפוחים חוזק במקרים בהם לוו תיאורי הפירות האדומים בעיטורים של עלים ירוקים רחבים יחסית, תמימים ומסודרים בצפיפות סביב הענף, עלים כאלו על עוקץ הפרי או במקרים שהם מרפדים את הפירות המונחים בסל. פירות אשר עונים על התנאי הראשון בלבד, כלומר, מעוגלים וגדולים יחסית (ואין אפשרות לוודא את צבעם המקורי בפסיפס) סווגו בספק כתפוחים עקב היעדר פרי אחר שיכול להתאים לתיאור. המבנה המעוגל וחסר הסימנים האינדיקטיביים של התפוח בשילוב עם הרזולוציה הנמוכה יחסית של פסיפסי ארץ ישראל,²⁷⁷ המחסור בתמונות איכותיות מפסיפסים שנחפרו בעבר וכיום מסיבות מגוונות אין אליהם גישה, עשו את ההגדרה של הפירות הגדולים והמעוגלים מפסיפסי ארץ ישראל למשוערת בלבד בחלק מהמקרים.

בפסיפסי ארץ ישראל קיים מגוון גדול של הופעות הפרי: עצי תפוח מאוירים לעיתים ללא פירות, למשל, בפסיפס בית חג הנילוס מציפורי ברקע החקלאי של סצנת הציידים (איור 485). העתק באיכות ירודה של עיצוב זה מצוי בבית כנסת היהודי של ציפורי (איור 486). אפשר להתרשם מהתיאור המדויק של עמדת העלים על הענף בתיאור ריאליסטי ונאמן למציאות. תפוחים מוצגים כשהם גדלים על העצים, למשל, בפסיפס הציפורים מקיסריה (איור 487). גם בהצגת התפוח על העץ מכנסיית כיסופים (איור 16) סידור העלים סביב הפרי ריאליסטי ומשקף נאמנה את המציאות (איור 489). תפוחים המונחים על ריפוד עלווה ירוקה וסדורים בערימות סימטריות בקערות מנחה מרשימות, מוצגים בפסיפסים של ניר עוז (איור 490) ובית כנסת מעון-נירים (איור 491). תפוחים הנחים על מצע עלווה ירוקה מוצגים בערימות בתוך קיליקס בפסיפס מחורבת חנות (איור 492). תפוחים הנחים על מצע עלווה ירוקה מוצגים בערימות בתוך סלי נצרים בכנסיית בית לוייה (איור 493) ובקפלת קבורה מירושלים (איור 494). לעיתים התיאור הוא סכמתי ורמת ביצוע הפסיפס לא גבוהה, למשל, בפסיפס

²⁷⁷ בניגוד לתיאורים המדויקים שבציורי הקיר המשובחים מאיטליה בהם האומנים השתמשו במשיכות מכחול עדינות, ובניגוד לתיאורים מהפסיפסים מאיטליה, אנטיוכיה או צפון אפריקה, בהם השתמשו באבני טסרה קטנות וקטנות מאוד (לעיתים למעלה מ-500 אבנים לדצמ"ר) היוצרות תמונה ברורה ומדויקת.

חורבת א-דיר (איור 495), ותפוחים המונחים בגביע על מצע עלים ושני תפוחים חניניים משתלשלים מן הצדדים על ענפים קצרים (איור 496). בתיאור חניני במיוחד מוצגים תפוחים הנחים על מצע עלים ירוקים בתוך סלילות הנישאות על מוט שעל גב עלמה צעירה, במסגרת תהלוכת המתנות לכבוד חג דיוניסוס מפסיפס בית דיוניסוס מציפורי (איור 497). תפוחים מוצגים באוסף פירות המסמלים את סוף הקיץ ועונת הסתיו מבית כנסת בית אלפא (איור 498). תפוח בתיאור מדהים ביופיו ובדיוקו מכנסיית כורסי, מוצג בודד בתוך מדליון, על העוקץ נישא עלה בודד ובחלקו התחתון של הפרי ניכרת שארית הפריחה (איור 499). תפוחים, כנראה, משולבים לעיטור בזוויות הנותרות בין המדליונים לשם התגברות 'אימת החלל' בקפלת אל-חמאם (איור 500). ככלל, ניתן לקבוע שהתפוח מהווה אחד מהפירות השכיחים בעיטורי הפסיפסים מכל חלקי ארץ ישראל מן הצפון ועד לנגב. ייתכן שאפשר להסיק מכך על גידול נרחב של ענף התפוח בכל חלקי הארץ כולל בנגב.

איור 485: חלק עליון בענף עץ תפוח, יסוד המעלה (צילום 2013)

איור 484: עץ תפוח ברקע החקלאי של סצנת הציידים מפסיפס בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 488: תפוח על העץ, יסוד המעלה (צילום 2013)

איור 487: עץ תפוח מורכב משמאל ללוחם בדוב, כנסיית כיסופים (צילום 2010)

איור 486: עץ תפוח, ארמון פסיפס הציפורים, קיסריה (צילום 2010)

איור 491: קיליקס המכיל תפוחים מאוכלס במדליונים של שריג גפן, חורבת חנות (צילום 2010)

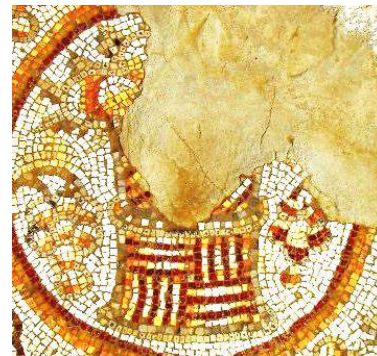
איור 490: תפוחים בגביע, בית כנסת מעון-נירים (צילום 2010)

איור 489: תפוחים בגביע, ניר עוז (צילום: נגב ש', 2011)

איור 493: סל קלתוס המכיל תפוחים, קפלת קבורה, מוסררה, רחוב הנביאים, ירושלים (צילום: תמר הירדני)

איור 492: תפוחים בסל, כנסיית בית לוייה (צילום 2010)

איור 496: נער נושא סלים עם תפוחים בתהלוכת דיוניסוס, בית דיוניסוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 495: גביע המכיל תפוחים, כנסיית חורבת חני (Dahari & Zelinger (Not yet published)

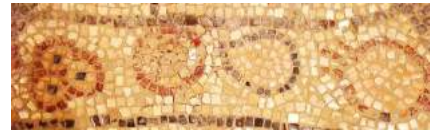
איור 494: סל המכיל תפוחים, חורבת א-דיר (Hirschfeld 1993, (Pl. XVIIa)

איור 499: תפוחים בזוויות שבין המדליונים, קפלת אל חמאם, בית שאן (צילום: דני קרונברג)

איור 498: תפוח, כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 497: תפוח בין פירות של עונת הסתיו, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

סיכום הופעות תפוח בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 30 הפסיפסים בהם מופיע תפוח:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	גליל	6	2	בית כנסת	בית שאן בית ליאונטיס
2				3	בית כנסת	בית אלפא
3				3	בית כנסת	מעון-נירים
4	לא ידוע	גליל	3	3	וילה/אחר	ציפורי בית דיוניסוס
5				3	וילה/אחר	ציפורי פסיפס האמזונות
6				3	וילה/אחר	ציפורי פסיפס הציידים העירומים
7	גלב וחוף דרומי	גליל	4,5	2	וילה/אחר	שיח' זויד
8				2	וילה/אחר	יבנה ים, וילה
9	נוצרי	גליל	4	2	קפלה	בסול
10				2	כנסייה	כורסי
11				3	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
12	יהודה	גלב וחוף דרומי	5	2	קפלה	בית שאן, אל חמאם
13				1	כנסייה	אל מכר
14				2	כנסייה	בית גוברין, מחת אל-ארדי
15	גלב וחוף דרומי	גליל	6	3	כנסייה	בית לוויה
16				1	כנסייה	חנות
17				1	כנסייה	חני, חורבת אל-בורג' אל-חנייה
18	גלב וחוף דרומי	גליל	5,6	1	כנסייה	א-דיר, חורבות מנזר, כנסיית מערה
19				2	קפלה	ירושלים, קפלת קבורה ארמנית, מוסררה
20				3	כנסייה	קריות
21	גלב וחוף דרומי	גליל	5	1	כנסייה	ממשית, כנסיית נילוס
22				2	כנסייה	חצור-אשדוד (חורבת בניה)
23				3	כנסייה	גררית, חורבה
24	גלב וחוף דרומי	גליל	6	1	כנסייה	כיסופים
25						שלא
26						מגן, כנסיית קיריקוס הקדוש
27	גלב וחוף דרומי	גליל	6	2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים
28				2	כנסייה	שילה, כנסיית הצליינים
29	רומי	גליל	ביזנטי	1	וילה/אחר	בית שאן, אודיאון, רחוב פלדיוס
30	שומרון	גליל	5	2	בית כנסת	בית שאן, תל איצטבא

ב. שכיחות תפוח לפי מגזר (איור 501)

במגזרים היהודי, הנוצרי ורומי התפוח מופיע ב-16%-22%, במגזר השומרוני יש רק הופעה אחת של תפוח המהווה 33%. נראה שלא ניתן להצביע על זיקה מיוחדת של התפוח למגזר מסוים.

ג. שכיחות תפוח לפי אזור (איור 502)

התפוח שכיח ב-42% מפסיפי הנגב, בגליל רק ב-27% וביהודה ושומרון התפוח שכיח פחות ממחצית מכך. נתונים אלו עשויים להוסיף על המידע הקיים ולהעיד על גידול התפוח גם בדרום הארץ ולא רק באזורים הגבוהים של יהודה, הגליל והגולן (עקב הצורך של התפוח במנות צינון ליצירת פירות) כפי שסברו עד כה (Safrai 1994, 143).

ד. שכיחות תפוח לפי איכות הפסיפס (איור 503)

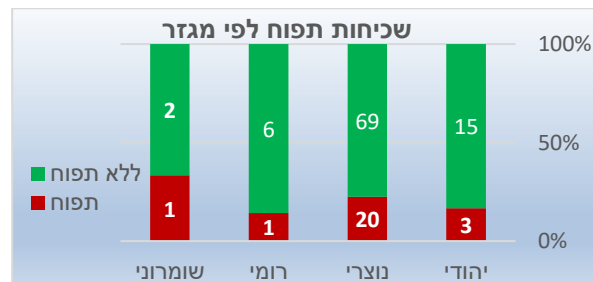
התפוח מופיע ב-20%-30% מן הפסיפסים מאיכות 1 עד 3. קיימת נטייה קלה לעיטור התפוח בפסיפסים מאיכות 2 ו-3, דבר היכול ללמד על כך שלמרות שמגוון המינים המעוטרים עלה בפסיפסים אלו, התפוח עדיין שמר על מקומו החשוב בין הפירות הרואיים להצגה ויכול ללמד על חשיבות הכלכלית הרבה והקבועה.

ה. שכיחות תפוח לפי תיארוך (איור 504)

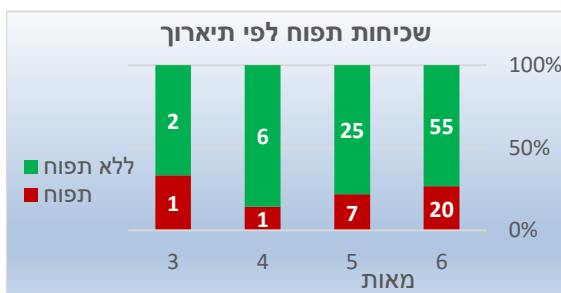
התפוח מופיע בפסיפסים מהמאות שלישית ועד השישית. במאה השלישית התפוח מראה שכיחות גבוהה של 33% ובמאות החמישית והשישית שכיחות מעט נמוכה מכך - 23%-27%. בסך הכל התפוח מגלה יציבות ושכיחותו לא יורדת ביחס למגוון מיני הגידולים שגדל במאות החמישית והשישית. גם באופן זה ניכרת חשיבותו הכלכלית.

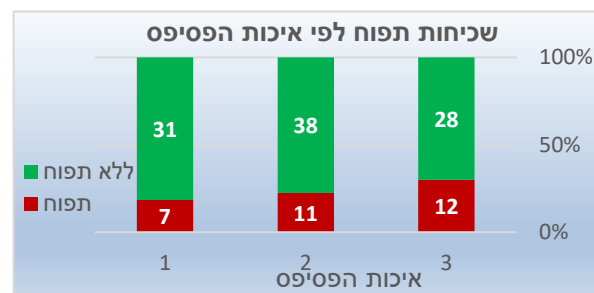
איור 501: שכיחות תפוח לפי אזור

איור 500: שכיחות תפוח לפי מגזר

איור 503: שכיחות תפוח לפי תיארוך

איור 502: שכיחות תפוח לפי איכות הפסיפס

פרק כ"ו – אגרוטכנולוגיה – גיזום עצים

גיזום וגידום בעצי פרי

מלאכת הגיזום והגידום כוללת חיתוך והסרה של ענפים וחלקים בלתי רצויים מהעץ. פעולות אלו ננקטות על מנת לאפשר לעץ צמיחה והנבט פירות אופטימליות, שליטה בגידול עצי פרי וויסות הפריחה והנבט הפירות. פעולת הגיזום הכרחית גם לעיצוב נוף העץ בעיקר בעודו צעיר, במהלך שנתיים מיום נטיעתו.

מטרות הגיזום בעצי פרי צעירים

1. יצירת עץ בעל מבנה חזק, בעל נוף שאיננו סבוך ומפוזר, יצירת נוף שיוכל לשאת בעתיד את מלוא היבולים ללא שבר בענפים, כל זאת בלי לגרום לדחיית יתר בכניסת העץ לשלב הניבה. 2. תיקון עיוותים בצמיחה הנובעים מטבע העץ או מתנאי בית הגידול, כגון: רוחות וצל. 3. יצירת שלד המאפשר טיפול נוח במטע בעתיד, בעיבוד, בדילול הפרי ובקטיף.

מטרות הגיזום בעצי פרי בוגרים

1. ויסות פוריות העץ בכל ענפיו. 2. גיזום ענפים חולים. 3. גיזום ענפים פנימיים מוצלים ומחלשים המניבים פירות חיוורים. 4. במינים אחדים מקצרים הענפים להשגת פירות גדולים יותר. 5. דילול חלק מהענפים החונטים יתר על המידה. 6. החדרת אור לנוף העץ ומניעת הצללה של הענפים עליונים על התחתונים הגורמת לניוון התפתחותם. 7. הקלה על עבודות הדילול והקטיף על ידי שמירה על חדירות הנוף והנמכתו. לאחר הגיזום הענפים שנותרו מקבלים יותר ממלאי חומרי התשמורת של העץ, מקבלים יותר מינרלים מן הקרקע ומקבלים יותר מים – כל זאת עד לחזרת המאזן לקדמותו, של היחס בין צמיחת השורשים לכמות העלווה.

מועד הגיזום

באקלים הים תיכוני מומלץ לגזום עצי פרי נשירים במטעים מבוגרים עם התרדמה, כאשר העץ לפני שלכת מלאה או כשהוא כבר ללא עלים. הזמן המתאים מתחיל בסופו של הסתיו עם תחילת הנשירה ועד לסוף החורף. אולם עדיף לגזום עם סיום החורף ועד תחילת האביב, לפני מועד תפיחת הפקעים באביב, משום שאז נרפאים פצעי הגיזום במהירות, עקב הפעילות הפיזיולוגית הנמרצת של העץ עם ההתעוררות (צ'נדלר 1960, 313-318; זרם 1976, 62-70; Steffek 1969, 1-5; Klein 1966; Brown 1972, 1-11).